October 1906.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 106.

चक्रनारायणीयनिबन्धापरपर्य्यायः

स्मृतिसारोद्धारः ।

मध्यपल्ली(मझौली)नरेशाश्रितविद्वद्वरविश्वम्भर-
त्रिपाठिसङ्कलितः ।

तत्रत्यपाठालयाध्यापकेन मङ्गलमिश्रेण शोधितः ।

SMRITISÂRODDHÂRA,

BY

VIŚVAMBHARA TRIPATHI,

EDITED BY

PAṆḌIT MANGAL MIŚRA,

The Teacher of The Majhaoli School.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:
BENARES:
AGENTS:–OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PAṆḌIT JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.
Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor,
AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,
BENARES.

Price Rupee One.

श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१०६

च। सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात्। कुर्य्यात् द्वादशसङ्ख्याका यथा शक्त्याद्दतान्नरः। कात्यायनः—उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्द्ध्वजीविनाम्। एकभक्तादिकं कार्य्यमाह बौधायनो मुनिः। कौर्म्मे—एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्। वायवीये—अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तितः। उपवासफलं तस्य समग्रं सम्भविष्यति। तत्र भोजनदोषोपि तत्क्षणादेव नश्यति'। स्कान्दे 'असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते। कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम्। भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः। कात्यायनः—पितृमातृपतिभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः। उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत्। तथा राजक्षत्रियार्थे चैकादश्यामुपोषितः। पुरोधाः क्षत्रिणा सार्द्धं फलंप्राप्नोति निश्चितम्। क्षत्रिणा क्षत्रियेण। 'पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे। कृतेतु तत्फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः। वाराहे—सूतकेतु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम्। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते'। तदङ्गपूजा मनसैव कार्येत्यर्थः। व्रतान्तरमपि पूर्वसङ्कल्पितमशौचे न त्याज्यम् 'पूर्वसङ्कल्पितं यत्तु व्रतं सुनियतव्रतैः। तत्कर्त्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितम्'। सूतकान्ते दक्षिणा देया। काम्ये तु विशेषः। काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः। काम्ये प्रतिक्रमादूर्द्ध्वं केचित्प्रतिकृतिं विदुरिति॥

स्त्रीणां विशेषमाह कात्यायनः। 'भार्या भर्तृमतेनैव व्रतादीनाचरेत्' इति। मनुः 'नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्। विष्णुः। पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत्। आयुः साहरते भर्त्तुर्नरकं चैव गच्छति। मार्कण्डेये विशेषः—नारी या त्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा। निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति

व्रतादिकम् । स्त्रीणामुपवासे दन्तधावनमदुष्टम् । आह मनुः 'पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्' । स्त्रीधर्मप्रकरणीयं वाक्यमिदम् । सरजस्का पत्यादिनापि कारयेत् । 'भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते । एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि । अन्तरातु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेदिति वचनात् । अपरं विशेषमाह कात्यायनः 'उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् । भविष्योत्तरे चतुर्विधमुपवासमाह 'सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् । साहारश्च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् । अत्र सताम्बूलं सभोजनं साहारं चेति त्रयो भेदाः । चतुर्थस्त्वताम्बूलादिपदैः सर्वत्रानुगतः केवलोपवासः । दशमीद्वादश्योस्ताम्बूलमश्नाति यत्र स सताम्बूलः । यत्र दशमीद्वादश्योर्भोजनद्वयं कुरुते स सभोजनः । यत्रावश्यकश्राद्धं कृत्वा पितृशेषान्नमाघ्रायोपवसति स साहारः । चतुर्थस्ताम्बूलभोजनाहारहीनः सर्वसाधारणः । त्रयोदश विशेषविषया अधिकारिविशेषविषयाश्च ज्ञातव्याः । एवमेव विश्वरूपनिबन्धेप्यष्टादशप्रभेदा दर्शिताः । इत्येकादशीसामान्यनिर्णयः ॥

एकादश्यामभ्योविशेषः

अथ विशेषाः ब्राह्मये—चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यां च वैष्णवैः । आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः । दमनेनार्चयित्वा तु रात्रौ जागरणं चरेत् ॥

अथ ज्येष्ठशुक्लैकादशी निर्जला नाम । पाद्मे 'वृषस्थे मिथुनस्थे वाशुक्लाह्येकादशी भवेत् । ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जिता । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम्' । अस्यामेव सशर्करजलकुम्भदानम् । तापत्रयनिवृ-

स्तिर्विष्णुसालोक्यं च फलम् ॥

अथ शयनीकृत्यम्। विष्णुप्रतिमापूजनम्। रात्रौ जागरणम्, द्वादश्यां पूजनम्, त्रयोदश्यां नृत्यगीतादि। अस्यामपि चातुर्मास्यव्रतसंकल्पः। सनत्कुमारः 'एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ कर्कटस्य वा। आषाढ्यां वा नरोभक्त्या चातुर्मास्योदितं व्रतम्'। वृद्धगार्ग्यः 'न शैशवं न मौढ्यं च शुक्रगुर्वोर्न वा तिथेः। खण्डत्वं चिन्तयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः'। शुक्रादिवाल्यास्तादिदोषो नास्तीत्यर्थः॥

अथ भाद्रसितैकादशी पार्श्वपरिवर्त्तिनी। भविष्योत्तरे 'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि। कटदानम्भवेद्विष्णोर्महापूजां प्रवर्त्तयेत्। कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तनं। अस्यामेव श्रवणर्क्षयुतायां विजयैकादशीव्रतम्। हेमप्रतिमादानादि। 'दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः। श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा। पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात्। वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते'। दशमीविद्धापि चैव श्रवणयुतैव कार्या। श्रवणान्ते पारणमित्यर्थः।

अथाश्विनशुक्लैकादश्यां भविष्योत्तरोक्तं पुत्रप्राप्तिव्रतम। उपवासो हरिपूजादिकम्। आब्दिकं व्रतमिदम्। वशिष्ठेन पुत्रार्थिना कृतम्॥

अथ बोधिनी। ब्राह्मे 'कार्त्तिके मासि शुक्लायामेकादश्यां जनार्दनम्। सुप्तम्प्रबोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः'। भविष्योत्तरे 'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां कृतार्चनः। मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेत् द्विजः'। मन्त्रश्च इदं विष्णुरितिवैदिकः। पौराणिकस्तु 'ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्य्यसोमादिभिर्वन्दित वन्दनीय। बुद्ध्यस्व देवेश जगन्निवास मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव'॥ 'इयं च द्वादशी देवबोधनार्थं

बोधिनीकृत्यम्

विनिर्मिता । त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते । त्वयिसुप्ते जगत्सुप्तमुत्थिते चोत्थितं जगत्' ॥ एवमुत्थाप्यानेन पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । 'गता मेघा वियच्चैव निर्मलं निर्मला दिशः । शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव' इति । समुत्थिते ततो विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत् । महातूर्यरवै रात्रौ भ्रामयेत्स्यन्दने स्थितम् । उत्थितन्देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् । रात्रौ प्रजागरं कुर्यादेकादश्यां सुरालये । नृत्यगीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजुःसाममङ्गलैः । वीणापणवसंघैश्च पुराणश्रवणेन च । वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः । पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपवृक्षैः सुशोभनैः । होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलैः शार्करपायसैः । हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्यां च सर्वशः । कुंकुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां पञ्चामृतादिना गोविन्दं संपूज्य संस्नाप्य संभूष्य विविधनैवेद्यैः स्तोत्रगीतादिभिर्विसर्जयेत् । तथा—प्रभाते विमले स्नात्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । आचान्तेभ्यस्ततो दद्यात्त्यक्तं यत्किञ्चिदेव हि । तदुक्तम् 'चातुर्मास्ये तु यत्त्यक्तं भक्ष्यभोज्यादिकं तथा । चतुरो वार्षिकान्मासान्नियमं यस्य यत्कृतम् । कथयित्वा द्विजेभ्यश्च दद्याद्भक्त्या सदक्षिणम् । दत्वा विसर्जयेद्विप्राँस्ततो भुञ्जीत तत्स्वयमिति ॥

धरणीव्रत-विधिः

अथ मार्गशुक्लैकादशीषु द्वादशसु संक्षेपेण धरणीव्रतान्युच्यन्ते । वाराहे—दुर्वासाः सत्यतपसमुवाच 'अथ मार्गशिरोमासि दशम्यांनियतात्मवान् । एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने । एकादश्यां निराहारो भूत्वा तदपरेहनि' इत्याद्युक्तं मन्त्रम् । 'ततः प्रभाते विमले नदीं गत्वा समुद्रगाम् । इतरां वा तडागं वा गृहे वा नियतात्मवान् । स्नात्वा-

चावश्यकं कृत्वा पुनर्देवगृहं व्रजेत् । तत्राराध्य महायोगं देवं नारायणं हरिम्। केशवाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च। उदरं च नृसिंहाय उरः श्रीवत्सधारिणे । कण्ठं कौस्तुभभूषाय वक्षः श्रीपतये तथा। त्रैलोक्यविजयायेति बाहू सर्वात्मने शिरः। रथाङ्गधारिणे चक्रं शंखिने चेतिवारिजम् ।गम्भीरायेति च गदां सरोजं शान्तमूर्त्तये । एवमभ्यर्च्य देवेशं देवं नारायणं विभुम् । पुनस्तस्याग्रतः कुम्भाँश्चतुरः स्थापयेद्बुधः। जलपूर्णान्समाल्याँश्च सितचन्दनलेपनान्।चूतपल्लवसुग्रीवान् सितवस्त्रावगुण्ठितान्। छादिताँस्ताम्रपात्रैश्च तिलपूर्णैः सकाञ्चनैः। चत्वारस्ते समुद्रास्तु कलशाः परिकीर्त्तिताः । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रचर्च्चितम्। तस्मिन्सौवर्णरौप्यं वा ताम्रं वा दारवन्तथा । अलाभे सर्वपात्राणां पालाशं पत्रमिष्यते । तोयपूर्णं च तत्कृत्वा तस्मिन्पात्रे ततोन्यसेत् । सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् । तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम्। गन्धधूपैश्च वस्त्रैश्च अर्चयित्वा यथाविधि। रसातलगता वेदा यथा देव त्वयोद्धृताः । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव । एवमुच्चार्य्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत्। यथावित्तानुसारेण प्रभाते विमले ततः। स्नात्वा देवं समभ्यर्च्च्य चतुरो दापयेद्घटान् । पूर्वं च बह्वृचे दद्याच्छन्दोगे दक्षिणं तथा । यजुःशाखान्विते दद्यात्पश्चिमं चोत्तरं ततः । अथर्ववेदिने दद्यादेष एव विधिः स्मृतः । ऋग्वेदः प्रीयतां पूर्वे सामवेदस्तु दक्षिणे । यजुर्वेदः पश्चिमतो ह्यथर्वा चोत्तरेण तु। मत्स्यरूपं तु सौवर्णमाचार्य्याय निवेदयेत् । एवं दत्वा विधानेन द्वादश्यां विष्णुमर्च्य च । विप्राणां भोजनन्दद्याद्यथाशक्ति सदक्षिणम्। भूरिणा परमान्नेन ततः पश्चात्स्वयं नरः । भुञ्जीतसहितोविप्रैर्वाग्यतः संयतेन्द्रियः । अनेन विधिना यस्तु धरणी-

व्रतकृन्नरः। तस्य पुण्यफलं चाग्र्यं शृणु सत्यवतां वर। यदि वक्त्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि। आयुश्च ब्रह्मणस्तुल्यं भवेद्यदि महाव्रत। तदानीमस्य धर्म्मस्य फलं कथयितुं क्षमेत्। पुत्रकामो विशेषेण व्रतमेतत्समाचरेत्। य इदं श्रावयेद्भक्त्या द्वादशीकृत्यमुत्तमम्। शृणोति वा स पापैस्तु सर्वैरेव प्रमुच्यते॥ अत्र धरणीव्रते द्वादशीशब्दः सर्वत्रैकादशीपरः। एवं पौषादिशुक्लैकादशीषु कलशस्थापनपात्रादिविधिस्तुल्यः। क्रमेण कूर्म्मवाराहनृसिंहवामनजामदग्न्यश्रीरामवासुदेवबुद्धकल्किपद्मनाभयोगेश्वरप्रतिमाः सौवर्ण्यः पौषादिसितैकादशीष्वेकादशसु कार्य्याः। विधिर्म्मत्स्यवत्। सर्वत्र न्यासे विशेषः। कूर्म्माय पादौ, नारायणाय कटिं, संकर्षणाय उदरं, उरोभवाय कण्ठं, सुबाहवे भुजौ, विशालाय नम इति शिरः पूजयेत्। चक्रादिचतुष्कं स्वनाममन्त्रेणेति। एवं माघसितैकादश्यां मत्स्यवत्सर्वं कृत्वा। वाराहाय अगाधवीर्याय क्षेत्रज्ञाय विश्वरूपाय सर्वज्ञाय प्रजापतये प्रद्युम्नायेति नमोन्तैः सप्तभिर्मन्त्रैः पादकटिजठरवक्षःकण्ठशिरोबाहून्सप्ताङ्गानि सम्पूज्य, दिव्यास्त्राय नम इति सुदर्शनम्। अमृतोद्भवाय नम इति शङ्खं, वराहस्य भगवतः पूजयेदिति। दानार्चनविधिः पूर्वोक्त एव। एवं फाल्गुनसितैकादश्यां मत्स्यवत् कलशस्थापनादि कृत्वा नृसिंहप्रतिमायाः पादोरुकटिवक्षःकण्ठशिरसि क्रमेण नरसिंहगोविन्दविश्वभुगनिरुद्धशितिकण्ठपिङ्गकेशैश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्तैश्च सम्पूजयेत्। ततः असुरध्वंसनायेति चक्रम्। तोयात्मने नमः शङ्खम् पूजयेत्। भविष्योत्तरे। 'फाल्गुने मासि शुक्लायामेकादश्यां जनार्द्दनः। वसत्यामलकीवृक्षे लक्ष्म्या सह जगत्पतिः। तत्र सम्पूज्य देवेशं शक्त्या कुर्यात् प्रदक्षिणम्। उपोष्य विधिवत्कल्पं विष्णुलोके

महीयते। एवं चैत्रसितैकादश्यां वामनपूजा। सर्वोविधिः पूर्ववत्। विशेषस्तु वामनाविष्णुवासुदेवसङ्कर्षणविश्वहृद्व्योमविश्वजिद्भिः ङेन्तैर्नमोन्तैश्च सौवर्णवामनप्रतिमायाः पादकटिजठरवक्षः कण्ठशिरोबाहून्संपूज्य स्वनाम्ना शङ्खचक्रे चार्च्य पूर्ववत्कृत्वा पात्रदानादि। एवं वैशाखसितैकादश्यां जामदग्न्यपूजा। विशेषस्तु 'जामदग्न्यायेति पादौ उदरं सर्वधारिणे। मधुसूदनायेति कटिमूरू श्रीवत्सधारिणे। क्षत्रान्तकायेति भुजौ शितिकण्ठाय कूर्चकम्। शिरः सहस्रशीर्षाय शङ्खचक्रे स्वनामत' इति। ज्येष्ठसितैकादश्यां रामलक्ष्मणपूजा। पूर्ववत्सौवर्णौ रामलक्ष्मणौ। विशेषस्तु—रामाभिरामाय त्रिविक्रमाय धृतविश्वाय संवत्सराय संवर्त्तकाय सर्वास्त्रधारिणे एभिर्नमोन्तैः पादादिषडङ्गानि श्रीरामस्य सम्पूज्य स्वनाम्ना शङ्खचक्रे चार्च्य पश्चात्सहस्रशिरसं नम इति शिरः पूजयेदिति। इति रामद्वादशी। एवमाषाढसितैकादश्यां वासुदेवपूजा। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभूपतिचक्रपाणिपुरुषैश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्तैश्च क्रमेण पादादिशिरोन्तं सम्पूज्य स्वनाम्ना शङ्खचक्रे पूजयेदिति। एवं श्रावणसितैकादश्यां दामोदरपूजा। मन्त्रेषु विशेषः—'दामोदरायेति पादौ हृषीकेशाय वै कटिं। सनातनाय जठरमुरः श्रीवत्सधारिणे। सुचक्रपाणये बाहू कण्ठञ्च हरये तथा। मुञ्जकेशाय तु शिरो भद्रायेति ललाटकम्। स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु पूजयेदिति। इति दामोदरद्वादशी। एवं भाद्रसितैकादश्यां कल्किपूजा। विशेषः—नमोस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिं। म्लेच्छप्रध्वंसनायोरू जगन्मूर्त्ते तथोदरम्। शितिकण्ठाय कण्ठन्तु खड्गपाणे तु वै भुजौ। चतुर्भुजायेति हस्तौ विश्वमूर्त्ते तथा शिरः' । अत्र सम्बोधनान्तं चतुर्थ्यन्तमेव बोध्यम्। दानादिपूर्ववदिति। एषा कल्किद्वादशी। एवमाश्विनसितैकादश्यां पद्मनाभपूजा, विशेषमन्त्राः

'पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये । उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः । अव्ययाय तथा पाणिं प्राग्वच्चक्रादि पूजयेत् । प्रभवाय नम इति शिरः पूजयेदिति । एवं कार्त्तिकसितैकादश्यां योगीश्वरपूजा । विशेषस्तु—नमः सहस्रशिरसे शिरः सम्पूजयेद्धरेः । पुरुषायेति च भुजौ कण्ठं वै विश्वरूपिणे । ज्ञानास्त्रायेति चास्त्राणि श्रीवत्सायेति वै उरः । जगद्ग्रासिष्णवे पूज्यमुदरं दिव्यमूर्त्तये । कटिं सहस्रपादाय पादौ देवस्य पूजयेदिति । प्रातिलोम्येन संपूज्य पुनरानुलोम्येन पादादितः पूजयेत् । ततः । ॐनमो दामोदरायेति सर्वाङ्गं सम्पूज्य पात्रे कृत्वा पूर्ववद्द्यादिति । 'धरण्या चापि पाताले मग्नया तु कृतं पुरा । व्रतमेतत्ततो नाम्ना धरणीव्रतमुच्यते । एकैका पाति चापत्सु राज्यमेकैव यच्छति । किंपुनर्द्वादशैतास्तु यत्नेनेदं न दुष्करम्' ॥

अस्यामेवारभ्य विष्णुधर्म्मोक्तमखण्डद्वादशीव्रतम् । धरणीव्रतवद्वर्षसाध्यम् । उद्यापने गरुडलक्ष्मीनारायणप्रतिमापूजा । सप्तजन्मखण्डव्रतपूर्णताफलम् । मार्गकृष्णैकादशीमारभ्य भविष्योत्तरोक्तं वैतरण्येकादशीव्रतम् । रात्रौ श्यामगोपूजा, अब्दान्ते उद्यापनं, यमादर्शनं फलम् । माघसितैकादश्यां पाद्मोक्तं भीष्मद्वादशीव्रतम् । दशम्यां नियमः । एकादश्यां नद्यादिस्नानम् । मण्डपादिकरणम् । मण्डपान्तर्वेदिकोपरि सच्छिद्रजलपूर्णं कलशं लम्बयेत् । तस्य च धारां शिरसा धारयेत्सकलाम् । निशां हरेः पूजा, विष्णोरूपरि क्षीरधारापातनं, पञ्चकुण्डेषु होमः, रात्रौ जागरणं, प्रातः स्वर्णशृङ्ग्यादिदानम् । अक्षारलवणभोजनं फलमभिमतम् ॥

अथ द्वादशीनिर्णयः। सा च पक्षद्वयेप्येकादशीयुतैव ग्राह्या। युग्मवाक्यात्। 'द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो। सदा कार्य्या तु विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः' इति स्कान्दात्। उपवासेप्येकादशीयुतैव ग्राह्या। 'एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः पर संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता' इति गार्ग्यात्। कौर्म्मे—नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः। कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासरा' इति निषेधाच्चेति। द्वादश्या अष्टौ भेदाः। तदुक्तं दीपिकायाम्। 'या स्याद्रुद्रजयान्विता हरितिथिर्नाम्ना भवेत्त्रिस्पृशा, संपूर्णाधिकमास्ति पूर्वपरतश्चेत्पक्षवर्द्धिन्यपि। उन्मीलिन्यपि शुद्धविद्धभवयुक् भद्रा तु शुद्धाधिका, सा वञ्जुल्यपि तिष्यविष्णुभपुनर्वस्वात्मभूभान्विता। द्वादश्येव भवेज्जया च विजया तद्वज्जयन्त्यंहसां घातिन्येवमभीष्टका उपवसेदष्टौ महाद्वादशीः'। आत्मभूभं रोहिणी॥

अथ द्वादशीव्रतानि। भाद्रसितद्वादश्यां विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं श्रवणद्वादशीव्रतम्। उपवासो विष्णुपूजा, दध्योदनसहितजलपूर्णघटदानम्। श्रवणद्वादशी बुधयोगेऽत्यन्तमहती। 'तस्मिन्नेव तथा स्नानं यत्रक्वचन सङ्गमे। सागरस्नानजं राम फलं

श्रवणद्वादशी-निर्णयः

प्राप्नोत्यसंशयम्'। श्रवणद्वादश्युपवासे द्वादशद्वादशीफलं भविष्यपुराणोक्तम्। त्रयोदश्यां पारणम्। अथ श्रवणद्वादशीव्रतकालनिर्णयः। मात्स्ये। 'द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः'। स्वल्पश्रवणस्पृष्टा समस्ता पुण्या न तु तावत्येवेत्यर्थः। नारदीयेपि 'तिथिनक्षत्रयोर्योगो द्विकलोप्यष्टयामिक' इति। मात्स्ये—द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशी यदि। स एव वैष्णवोयोगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञकः। तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः प्रक्षीणकलमषः। प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं

पुनरावृत्तिदुर्ल्लभाम्' । अत्र श्रवणयुक्ता द्वादशी यद्येकादश्यामेव भवति तदैकादश्युपवासेनैकेनैव व्रतद्वयं सम्पद्यत इत्यर्थः । पारणादिने यदि द्वादश्यां श्रवणर्क्षं वर्द्धते द्वादशी च शुद्धन्यूना भवति तदा तिथ्यन्तो नापेक्षितः । 'तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावदेकस्य संक्षयः । विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि । तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत्' इतिवचनात् । यदा एकादशी संपूर्णा द्वादशी च श्रवणयुक् । तदोपवासद्वयम् । नच 'असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरं' इति वचनादेकादशीपारणमकृत्वा द्वादश्युपवासोऽनुचितः, उभयोरेकदैवत्वाददोषात् । तदुक्तम्—एकादशीमुपोष्यैवं द्वादशीं समुपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरिति । उपवासद्वयासमर्थेन तु श्रवणद्वादश्यामेवोपवस्तव्यम् । तदुक्तम् । 'उपोष्य द्वादशीं पुण्यां श्रवणर्क्षेण संयुताम् । एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् । एवमेकादशीभुक्त्या द्वादशीसमुपोषणात् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्' । यदा तु द्वितीयदिने श्रवणं वर्द्धते तदा ऋक्षान्तो नापेक्ष्यते 'ऋक्षान्तेपारणं कुर्य्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति वचनात् । यदैकादश्यामेव श्रवणं तदैकादश्यामेव श्रवणद्वादशीव्रतम् । तदुक्तम् । 'याः काश्चित्तिथयः पुण्याः प्रोक्ता नक्षत्रयोगतः । तयैव तद्व्रतं कुर्य्याच्छ्रवणद्वादशीं विना' । श्रवणद्वादशीव्रतं तु श्रवणान्वितायामेकादश्यामपि कर्त्तव्यम्, न तु द्वादश्यामेवेति नियम इत्यर्थः । भविष्योत्तरे । 'एकादशी यदा तु स्याच्छ्रवणेन समन्विता । विजया नाम सा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा' । इयान् विशेषः । श्रवणैकादश्यां वामनपूजा श्रवणद्वादश्यां जनार्द्दनपूजेति । मात्स्ये । ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्याद्विना श्रवणरोहिणीम् । अत्र तु तिथिमात्रान्ते पारणमित्युक्तम् । तीर्थस्नानदानविप्रभोजनश्राद्धादिकमन-

न्तफलं, जपः सहस्रगुण इति। अथास्यामेव मात्स्योक्तं शक्रध्वजोत्थापनम्। शक्रोत्थापनं च विश्वाद्यृक्षत्रययुतायामिति।

कार्त्तिककृष्णद्वादशी वत्सद्वादशी। मध्यान्हे एकवर्णा सवत्सा गौः पूज्या पुष्पमालाचन्दनादिभिः द्विजोमातारुद्राणामिति मन्त्रेण। स्त्रीशूद्रास्तु 'क्षीरोदार्णवसम्भूते सुरासुरनमस्कृते। सर्वदेवमये मातर्गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते'। इति मन्त्रेण। ततो माषान्नवटकादिकं गोग्रासं दद्यात्। तत आशीःप्रार्थनं। प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्जयेत्। तद्दिने गोक्षीरघृतादिदानम्। नक्तं माषान्नभक्षणम्। ब्रह्मचर्य्यं भूशय्या। वत्सद्वादश्यां वत्सपूजा प्रथमापि कार्य्या। 'वत्सपूजा वटश्चैव कर्त्तव्या प्रथमेहनि' इतिवचनात्॥

अथ कार्त्तिकसितद्वादश्यां भविष्योत्तरोक्तं नीराजनद्वादशीव्रतम्। सायं दीपिकाभिः श्रीकृष्णनीराजनं, ततोलक्ष्म्यादिदेवानां गवां तुरगगजादीनां नीराजनं। ततः कुलाङ्गना वेश्या वा सिंहासनस्थं नृपं नीराजयेत्। ततः सेनापत्त्यादिनीराजनम्। त्रिवारमुपरि भ्रामणं नीराजनम्। इयं महाशान्तिः, फलमारोग्यदीर्घायुष्ट्वादि॥

अथ माघसितद्वादश्यां ब्राह्मोक्तं तिलद्वादशीव्रतम्। उपोषणं तिलस्नानं तिलैर्हरिपूजां। तिलतैलदीपदानम्। तिलहोमस्तिलभक्षणं चेति॥

अथ त्रयोदशीनिर्णयः॥ उपवासादौ शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्धैव ग्राह्या। 'त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादश्या सहिता प्रभो। भूतविद्धा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्त्तात्॥ कृष्णत्रयोदशी परविद्धा ग्राह्या। 'षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्वेण संयुता' इति वचनात्। पूर्ववाक्ये शुक्ल

पदाश्रवणेपि पारिशेष्याच्छुक्लपरत्वमिति संक्षेपः ॥

अथ त्रयोदशीविशेषाः । चैत्रसितत्रयोदश्यनङ्गत्रयोदशी सा च पूर्वैवोपोष्या । यदाह संवर्त्तः । 'कृष्णाष्टमी वृहत्तल्पा सावित्री वटपैत्रिकी, कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुता' इति । भविष्योत्तरे । अस्यां स्नात्वा त्रयोदश्यामकोकाख्यं नगं लिखेत् । सीद्विहूजननीराचैरतिप्रीतिसमन्वितम् । कामदेवं वसन्तं च वाजिवक्रं वृषध्वजम् । मध्यान्हे पूजयेद्भक्त्या भक्ष्यैर्गन्धैःस्नगम्बरैः । मन्त्रेणानेन कौन्तेय नवनार्य्या समन्वितः । ॐनमोमाराय कामाय कामदेवस्य मूर्त्तये । ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां नमः क्षेमकराय च । ततस्तस्याग्रतोदेया मोदका घृतपाचिताः । नानाप्रकारभक्ष्याश्च कामो मे प्रीयतामिति । स्वपतिं पूजयेन्नारी वस्त्रमाल्यानुलेपनैः । कामोयमिति सञ्चिन्त्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । रात्रौ जागरणं कुर्यात्सुखरात्रिर्यथा भवेत् । पूजयेद्विप्रदाम्पत्यं वस्त्रालङ्कारचन्दनैः । एवं यः कुरुते पार्थ वर्षे वर्षे महोत्सवम् । वसन्तसमये प्राप्ते हृष्टपुष्टः सदा भवेत् । कौर्म्मे—मधुशुक्लत्रयोदश्यां मदनं चन्दनात्मकम् । कृत्वा संपूज्य यत्नेन वीजयेद्व्यजनेन च । ततः संधुक्षितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

वैशाखसितत्रयोदश्यां विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं कामदेवव्रतम् । अब्दं प्रतित्रयोदशि कामपूजा । उपवासः । अन्ते वस्त्रादिदानम् । फलं सुखाद्याप्तिः ॥

कार्त्तिकीयत्रयोदश्यां स्कान्दोक्तं यमदीपदानम् । 'कार्त्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे । यमदीपं बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति' । मन्त्रश्च—'मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन श्यामया सह । त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां मम' ॥ इति ।

आग्रहायणे सितत्रयोदश्यामनङ्गत्रयोदशीव्रतम् भविष्यो-

त्तरोक्तम्। शिवलिङ्गपूजा उपवासः। अब्दान्ते उद्यापनं, शिवोमाप्रतिमादानम्। रूपलावण्याद्याप्तिः। पुरा दग्धेन कामेनेयं कृता। अस्यामेवारभ्य तदुक्तं यमादर्शनव्रतम्। पंचाष्टौ वा विप्रान् भोजयेत्। ताम्रपात्रच्छत्रादिकं तेभ्यो दद्यात्। उपवासो नक्तादि वा कार्य्यमब्दान्ते समाप्तिः। यमतत्किङ्करभीत्यर्थमिदम्। स्कान्दे। 'यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता। प्रारब्धव्यं व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये। प्रदोषे शिवमभ्यर्च्य नक्तं भोक्ष्यामि शङ्कर' इति सङ्कल्प्य प्रदोषे शिवं पूजयेत्। अब्दान्ते समापनम्। 'मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी। तस्यामुपोष्य विधिना संपूज्य गिरिजापतिं। ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्म्मुक्तो भवति मानवः। पृथिव्यां यानि तीर्थानि सागरान्तानि यानि च। अण्डमाश्रित्य तिष्ठन्ति प्रदोषे गोवृषस्य तु। स्पृष्ट्वा तु वृषणौ तस्य शृङ्गमध्यं विलोक्य च। पुच्छं च ककुदश्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते'। इदमपि शिवार्च्चानन्तरम्। अथवा मन्दवारेण संयुक्तामेव त्रयोदशीं चतुर्विंशतिं कुर्व्वीत सोऽभीष्टं फलमाप्नुयादिति। वृषाण्डस्पर्शादि शनियुतत्रयोदश्यां प्रदोषे कार्य्यम्॥

अथ चतुर्दशीनिर्णयः। तत्र शुक्ला चतुर्दश्युपवासादिषु पूर्णिमायुता ग्राह्या। चतुर्दश्या च पूर्णिमेति युग्मवाक्यात्। वृहस्पतिः। 'एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः'। तथा—शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता'॥ कृष्णा चतुर्दशी रुद्रोपवासादौ पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। 'कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्व्वविद्धा प्रकर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित्'। तथा। 'पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या

शिवरात्रि निर्णय· शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्। रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी-तिथिः' इतिवचनात्। यानितु। 'अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुता' इत्यादिवचनानि तानि रुद्रोपवासव्यतिरिक्तविषयाणि। शैवव्रतेतु शुक्लचतुर्दश्यपि यदि पूर्वस्मिन्दिने आपराह्णिकी तदा पूर्वविद्धैव ग्राह्या। स्कान्दे 'चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो। मम भक्तैर्म्महाबाहो भवेद्या वापराह्णिकी। दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचन' इति वचनात्। वृद्धवसिष्ठः—'एकादश्यष्टमी षष्ठी पक्षद्वयचतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च तदुपोष्या परान्विता' इति वचनं रुद्रोपवासान्योपवासविषयम्, अन्यथा 'कामविद्धोहरः पूज्य' इति बहुवचनविरोधः स्यादिति। वस्तुतस्तु परविद्धोपवासवचनानि परविद्धैव या प्रदोषव्यापिनी चतुर्दशी तत्पराणि ग्राह्याणि। 'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तस्यामुपोषणम्'। प्रदोषोऽत्र चतुर्घटिकः। शिवरात्रिशब्दो विशेषः स्कान्दे। 'माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वयज्ञोत्तमोत्तमा'। चतुर्दश्यां तु कृष्णायां फाल्गुने शिवपूजनम्' इति कृष्णादिमासाभिप्रायेण। अस्यामुपवासशिवपूजाजागरणाख्यानि त्रीण्यपि कर्म्माणि प्रधानानि। त्रयाणामपि पृथक् पृथक् श्रवणात्। नागरखण्डे। 'उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजनात्। अक्षयाल्लँभते लोकाञ्शिवसायुज्यमेव च'। तथा। 'माघकृष्णत्रयोदश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तममित्युपक्रम्य। 'उपोषितं वरारोहे चतुर्दश्यां वरानने। जागरश्च प्रकर्त्तव्यो गीतवादित्रनिस्स्वनैः। कर्त्तव्या यामपूजा च स्नानं पञ्चामृतेन च। कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोपि यः पुमान्। जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां

व्रजेदित्यादीन्यनेकमात्रविधायकानीत्युच्यते । तान्युपलक्षणपराणीति । नतु तन्मात्रविधायकानि, पृथग्विधिकल्पनागौरवादिति । अथ प्रतापमार्त्तण्डादौ इयं च तिथिर्द्वेधे पूर्वविद्धैव ग्राह्या । 'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्द्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । माघफाल्गुनयोर्म्मध्ये या स्याच्छिवचतुर्द्दशी । अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥ तथा । 'जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते । त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः । जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्द्दशी'। यदा तूत्तरदिने प्रदोषव्यापिनी न निशीथव्यापिनी, पूर्वदिनेतु निशीथव्यापिनी न प्रदोषव्यापिनी तदा पूर्वैव ग्राह्या । 'अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्च जयायोगो यदा भवेत् । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः' इति वचनात् । तथा—अर्द्धरात्रे युता यत्र माघकृष्णचतुर्द्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी । तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती' । दिनद्वयेपि निशीथव्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या, बहुवाक्यैर्जयायुक्ताया विधानात् । 'महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः परा । न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां चतुर्द्दशीमिति निषेधाच्च । यदा तु प्रथमेऽह्नि निशीथादूर्द्ध्वं चतुर्द्दशी प्रवृत्ता तदोत्तरैव ॥ 'माघेऽसिते भूतदिनं हि राजन्नुपैति योगं यदि पञ्चदश्या । जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्य्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य' इति वचनस्य तत्परत्वात् । प्रतापरुद्रादिस्वरसोऽप्येवम् । केचित्तु—प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्येतदेव प्रधानीकृत्य शिवरात्रिः प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्याहुः ॥ तन्न ॥ बहूनामर्द्धरात्रवाक्यानां निरवकाशत्वापत्त्याऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । यदा त्रयोदशी दिनमात्रव्यापिनी तत्परतया प्रदोषवाक्यानामुदाहृतत्वादिति । एतेन शिवरात्रिर्द्विधा, शुद्धा विद्धा च । सूर्य्योदयात्सूर्य्यो-

दयपर्य्यन्ता शुद्धा सा त्वेकविधैव। विद्धा तु षड्विधा। पूर्वदिन एव प्रदोषव्यापिनी प्रथमा। द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी द्वितीया। या प्रथमदिनेऽधिकप्रदोषव्यापिनी सा तृतीया। या च द्वितीयदिनेऽधिकप्रदोषव्यापिनी सा चतुर्थी। या चोभयत्र संपूर्णप्रदोषव्यापिनी सा पञ्चमी। या नोभयत्र प्रदोषव्यापिनी सा षष्ठी। एवं षोढा शुद्धया सह सप्तधा शिवरात्रिः। तत्र शुद्धायामविवादः। विद्धा तु प्रथमा द्वितीयाच प्रदोषगोपोष्या। 'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरित्युक्तशिवपुराणवचनात्। एतद्विषयमेव वचनम्। 'अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदातिथिः' इति। अपरञ्च। 'त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वेव नाडिषु। कामविद्धे तत्र भूते शिवरात्रिव्रतं चरेत्'। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्द्दिनमित्यपि। नच—भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा। शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्य्याज्जागरणं तथा' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्। महानिशावेधो ग्राह्यः किमुत चतुर्नाडीवेध इति कैमुतिकन्यायपरत्वात्तस्येति। ननु पूर्वदिनेधिकप्रदोषव्यापिनी तृतीया यदो परै वेष्यते। तदाग्रिमदिने दिवातिथ्यन्ताभावात्पारणा न स्यादिति चेन्न। तत्र रात्रौ पारणेनैव दोषभागिति। तथा 'यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेवहि पारणम्'। द्वितीयदिनेऽधिकप्रदोषव्यापिनी चतुर्थी परैवोपोष्या। अग्रेधिकप्रदोषञ्च या व्याप्नोति परैव सेतिवचनात्। स्मृतिसंग्रहेपि। 'शिवः परोनिशादिश्चेन्नासावन्हिभुजिक्रियेति। उभयत्र प्रदोषव्यापिनी पञ्चमी परैवोपोष्या। एतद्विषयमेव वचनम्। माघासिते भूतदिनं हीत्यादि। तथा 'शिवरात्रिव्रते भूतं कामविद्धं विवर्ज्जयेदिति। पूर्वस्मिन्दिने चतुर्द्दश्याः सकलरात्रिव्यापित्वेपि तत्र नोपवासः। दिवा तिथ्यन्ताभावात्। ननु 'सात्वस्तमयपर्य्यन्तमितिन्यायोस्त्विति चेन्न। परदिनेपि प्रदोषव्यापित्वे-

नोपवासयोग्यायां पारणानौचित्यादिति। नोभयत्र प्रदोषव्यापिनी षष्ठी तु पूर्वैवोपोष्या। 'सूर्य्यास्ते नवनाडीषु भूतविद्धा त्रयोदशी। शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा' इतिब्रह्मवैवर्त्तात्। तथा च। 'त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः' इत्यस्यायमर्थः। यस्यां त्रयोदश्यामुषितायां दिवापारणयोग्यतिथ्यन्तो लभ्यते सैवोपोष्येति। एतद्विषयमेव वचनम्। 'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणम्भवेत्' इति। अत्र दिवा तिथ्यन्तसम्भवे तिथ्यन्ते पारणं तदसम्भवे दिवापि कार्य्यमित्युक्तम्। एवं यान्यन्यान्यपि पूर्वविद्धावचनानि तानि परदिनेऽस्तमयोदूर्ध्वभाविचतुर्नाड्यव्याप्तिविषयाणि दिवापारणपर्य्याप्ततिथ्यन्तसद्भावपराणि च। यानि तु परविद्धाबोधकानि तानि परदिनेस्तमयोर्द्ध्वभाविचतुर्नाडीव्याप्तिपराणि। दिवातिथ्यन्ताभावविषयाणि वेदितव्यानीति महाराजाधिराजबाहुवाणवंशचूडामणिडिल्लीश्वरश्रीसूर्य्यसेनमहीमहेन्द्रमतं प्राप्तं पूर्वलिखितम्। महाराजाधिराजजगत्पति श्रीप्रतापरुद्रमतस्य सकलशिष्टादृतत्वादिति। अनयोर्म्मतयोर्विवेकः सुधीभिरेव कार्य्यः। इति विरम्यते॥

अथ चतुर्द्दशीव्रतानि। देवीपुराणे। 'मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी। प्रोक्ता दमनपूजेति सिद्धिदा तु महोत्सवा। अत्र शिवस्य मातॄणां च महापूजाश्वमेधशताधिकेति। अत्रलैङ्गे विशेषः। 'दमनस्य त्रयोदश्यां तालवृन्तानिलेन च। हंसयानसमारूढः काममन्त्रप्रवर्द्धितः। नारीभिर्व्विजितश्चैव त्रैलोक्योन्मादमाचरेत्। तन्निर्वापणकामेन चतुर्द्दश्यां महामुने। ततोऽत्यर्थं मया प्रोक्ता नार्य्यश्चैव नरास्तथा। कुर्वन्ति कर्द्दमेनैव आत्मनस्त्वनुलेपनम्। निर्वापितानङ्गे पीडा भवत्येव ममाज्ञया। एतदर्थं तदाकार्य्यं क-

र्द्दमेन च क्रीडनम् । प्रातः प्रहरमात्रं तु कर्त्तव्यं क्रीडनं नरैः । प्रक्षाल्याङ्गं तत्र कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनम् । ततः शिवाग्रतो नृत्यंगीतवाद्यैस्सर्वसमृद्धिः फलम् । स्वयम्भुलिङ्गमेकं च दृष्ट्वा तस्मिन् दिने नरः । ज्ञानंलब्ध्वा शिवः सम्यग्रवेदे च न संशयः । मात्स्ये । 'ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्' । दिवापञ्चाग्निव्रतीयं च यथा माथम्याच्छुक्लपक्षः ॥

श्रावणसितचतुर्द्दश्यां देवीपुराणोक्तं पवित्रारोपणव्रतम् । त्रयोदश्यामधिवासनं पवित्राणि रात्रौ जागरणम् । प्रातश्चतुर्दश्यां स्नानबलिदानहोमदक्षिणादिं कुर्य्यात् । तस्मिन्दिने स्वर्गपरपरित्यागेन देवीपरैर्भाव्यम् । सर्वव्रतयज्ञदानादिजं फलम् । इमौ च पवित्रारोपणदमनकमहोत्सवौ रात्रियोगिन्यां चतुर्द्दश्यां कार्य्यौ । यदाह बौधायनः । 'मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या च चतुर्द्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णव्यापिनी' । परा चैत्रश्रावणव्यतिरिक्तचतुर्द्दशी ॥

अथ भाद्रसितचतुर्दश्यामनन्तव्रतं भविष्यपुराणोक्तं सोद्यापनम् । तत्र 'मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे । चतुर्द्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं जनार्द्दनम् । उपगम्य शनैः शीला पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकम्' इतिलिङ्गान्मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या । माधवीयमूर्य्यसेनीयकृतस्तु । इति मासमात्रसमेतत् मन्त्रं, न विधिर्लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययानामभावात् । अतो मध्यान्हे प्रारभ्यमनन्तव्रतमित्ययुक्तम् । एतस्य नक्तव्रततया प्रातरारभ्यत्वात् । 'प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्य्यान्नक्तव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पितृकालौ हि तौ स्मृतौ' इति वचनात् । यत्तु—अनन्तव्रतस्यैकभक्तरूपत्वान्मध्याह्नव्यापिन्यां कार्य्यम्, तत्तुच्छं । एकभक्तं कुर्य्यादिति विधेरदर्शनात् ।

किञ्चानन्तपूजाङ्गत्वेन भोजनमत्र विहितं ततश्चानन्तपूजनस्यैव प्राधान्यं, तस्य च पूर्वाह्णे एव विधानमुचितम्। पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुतेः। अतः स्वल्पायामप्युदयव्यापिन्यां चतुर्द्दश्यां पूजादिकं कार्य्यम्। कण्वः—'उपवासव्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत्। उदये सा तिथिर्ज्ञेया विपरीता तु पैत्रिकी' इत्याद्युक्तमेवाधस्तात्। अतः पूर्णिमायुक्तायामुदयकालव्यापिन्यां द्विमुहूर्त्तायामप्यस्यां पूजादि कार्य्यम्। 'द्वित्रिर्मुहूर्त्तमह्नो या सा तिथिर्हव्यकव्ययोः' इत्युक्तेरिति जल्पन्ति, तच्चिन्त्यम्। अर्थवादेन विध्युन्नयनसम्भवात्। अन्यथा स्वतन्त्रार्थवादस्याप्रामाण्यमेव स्यात्। नच पूर्वाह्णपूजायां क्रियमाणायां मध्याह्नपर्य्यन्तं भूतमित्यादिर्थः। कल्पनागौरवात्। यथाश्रुतपरित्यागे बीजाभावादिति। 'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति माधवीयादिग्रंथोपक्रमे लिखनाच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति। शेषः कथायामनुसन्धेयः॥

अथ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दशी प्रेतचतुर्द्दशी। तस्यामुषस्यभ्यङ्गं कृत्वा यमतर्प्पणादिकम् माषपत्रभोजनं शैवतापसपूजनं दीपदानादिकं च कुर्य्यात्। भविष्योत्तरे 'कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यान्दिनोदये। अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः'। तथा—पूर्वविद्धचतुर्द्दश्यां कार्त्तिकस्य सितेतरे। पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्य्यात्प्रयत्नतः'। ब्राह्मे—तैले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावल्याश्चतुर्द्दशीम्। प्रातः स्नानं तु यः कुर्य्याद्यमलोकं न पश्यति। अपामार्गमथो तुम्बीं पुन्नाडमथ चापरम्। भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय तु। पुन्नाडश्चक्रमर्द्दकः। 'अपामार्गस्य पत्राणि सकण्टकदलानि च। सीतालोष्टसंयुतानि भ्रामयेन्मस्तकोपरि'। मन्त्रस्तु। 'सीतालोष्टसमायुक्त सकण्टकदलान्वित। हर पापमपामार्ग्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः'। यमस्य चतुर्द्दशनामभिस्तर्प्पणं तु सव्ये-

नापसव्येन वा कार्य्यम् । स्कान्दे । 'दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः । देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः' ॥ तथा- 'यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिनाथवा । देवत्वं च पितृत्त्वं च यमस्य स्याद्विरूपतेति ॥ 'ततः प्रदोषसमये दीपान्दत्वा मनोरमान् । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां मठेषु भवनेषु च ॥ प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ॥ मन्दरासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि । लैङ्गे—ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् । शैवान्विमाँस्त्वथ परान् शिवलोके महीयते ॥ दानन्दत्वा तु तेभ्यश्च यमलोकं न पश्यति । माषपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्र दिने नरः ॥ प्रेत चतुर्दशीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते । नक्तं शिवचतुर्दश्यां कुर्य्याच्छिवचतुष्टयं । ततः क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥ कुमारीवटुकान्पूज्य तथा शैवाँस्तपोधनान् । राजसूयफलन्तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥ इयं भौमयुक्ता चित्राख्या । पुष्करपुराणे 'कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी । तस्यां भूतं समभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरन्नरः' ॥

कार्त्तिके सितचतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी । तदुक्तं देवीपुराणे । 'कार्तिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्यामाराधयन् गौरीं नक्तं पाषाणभ.णम् । ऐश्वर्य्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नरः ॥ अस्यामेव भविष्यपुराणोक्तं ब्रह्मकूर्च्चव्रतम् । 'कार्तिकस्यासिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिकम् । सोपवासं पञ्चगव्यं पिबेद्रात्रौ-जितेन्द्रियः ॥ कपिलायास्तु गोमूत्रं कृष्णाया गोमयं तथा । श्वेतधेनोस्तथाक्षीरं कपिलायास्तथा दधि ॥ गृहीत्वा कर्बुरायाश्च घृतमेकत्र धारयेत् । वेदोक्तमन्त्रै राजेन्द्र कुशोदकसमन्वितम् । ततः प्रभातसमये स्नात्वा सन्तर्प्य देवताः । ब्राह्मणं तर्प्पयित्वा तु भुञ्जीयाद्वाग्यतः शुचिः । ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥

अथ मार्ग्गसितचतुर्द्दश्यां मात्स्योक्तं शिवव्रतम् । उपवासः आब्दिक व्रतम् । स्वर्णवृषभदानमिति । ब्राह्मे—'माघशुक्लचतुर्द्दश्यां विष्णोर्देहान्मरीचयः । निश्चेरुस्तिलकाकाराः शतशोऽथ सहस्रशः । अनर्क्काभ्युदिते काले सत्सु तारांशुकेष्वपि। राजा च तत्र संपूज्यो यमः प्रलयभास्करः । सर्वाङ्गसान्धिसम्भूता नद्यो विष्णोश्च तत्र वै । अरुणोदयवेलायामारटन्तीह नित्यशः । नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे। तत्रोपोष्य त्रयोदश्यां संप्राप्ते तु निशाक्षये । स्नात्वा पूज्यो जगद्भर्त्ता विरिञ्चिश्चन्द्रशेखरः । हरिः पूज्यश्च भगवान्घृताक्तैस्तिलतण्डुलैः ॥ नमःप्रणवसंयुक्तान्सतिलाँश्च जलाञ्जलीन् । यमाय वितरेत्सप्त धर्म्मराजाय सप्त च । मृत्यवे सप्त देयाश्च तथा सप्तान्तकाय च ॥ वैवस्वताय सप्तैव सप्त कालाय चैव हि । सप्त देयाश्च विधिवत्सर्वप्राणहराय च । कृशरं भोजनीयाश्च ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥ श्राद्धं दत्वा पितृभ्यश्च विमुक्तः सर्वपातकैः । ततो विभज्य बन्धुभ्यः कृशरं भक्षयेत्स्वयम् । इत्यारटन्ती चतुर्द्दशी ॥

अथ शिवरात्रिः । सा च निर्णीतैव यद्यपि तथापि कश्चिद्विशेषः प्रदर्श्यते । 'माघकृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमो वापि भवेद्देवि तद्धि सर्वव्रतोत्तमम् । त्रयोदशी कलाप्येका मध्येचैव चतुर्द्दशी । अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृशां शिवमर्च्चयेत् ॥ स्कान्दे । 'उपोषणं चतुर्द्दश्यां चतुर्द्दश्यां च पारणम् । कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वा न लभ्यते । ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथा ह्यहम् ॥ सिक्थे सिक्थे फलं तस्य वक्तुं शक्तो न पार्वति। ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते' ॥ हेमाद्रिस्तु तिथ्यन्त एवार्द्धरात्रेपि पारणं कार्य्यमित्याह ॥ इदं च व्रतं नित्यम् । स्कान्दे । 'वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् । प-

रात्परतरं नास्ति शिवरात्रिव्रतात्परम् ॥ न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम्। जन्तुर्जन्मसहस्राणि संभ्रमेन्नात्र संशयः॥ अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयते हिमवानपि । मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीशैलो विंध्य एव च। चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम्॥ तथा। 'माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः। मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितं फलम्'। निश्चलं सदाकर्त्तव्यमपीत्यर्थः। काम्यमपीदम्। 'शङ्करं पूजयित्वा तु यो जागर्त्ति चतुर्दशीम्। मातुः पयोधररसं न पिबेत्स कदाचन॥ मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषितः। गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम्। सर्वान्भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात्' इति फलश्रवणात्। किञ्च। 'शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्'। प्रतिमासं कृष्णचतुर्दश्यां विहितं शिवरात्रिव्रतम्। तदुक्तम्। आदौ मार्गशिरोमासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा। गृह्णीयान्माघमासादौ द्वादशैवमुपोषयेत्। द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्य्यादिहजागरम्। हेमाद्रिस्तु प्रतिमासशिवरात्रिव्रतेषु बहुरात्रियुक्ता ग्राह्या, समानरात्रियोगे पूर्वेत्युक्तत्वात्। तथा च संग्रहः। 'माघेतरा सितचतुर्दश्यास्तु रात्रिद्वयेप्यस्तितत्वे बहुरात्रियुक्शुभतरा साम्येतु पूर्वास्मृतेति॥

अथ स्कान्दोक्तं शिवरात्रिव्रतम्। 'अतस्तस्यां त्रयोदश्यां कृष्णायामेकभुग्नरः। मन्त्रेणानेन गृह्णीयान्नियमं भक्तिमानिह। शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येहं महाफलम्। निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते। रात्रिं प्रपद्ये जननीमृग्भ्याञ्चैव समाहितः'। ऋग्वेदे प्रसिद्धावेतौ मन्त्रौ। ततः प्रातर्न्नित्यं विधाय चतुर्थप्रहरे गायत्र्या कृष्णतिलस्नानम् जलाशये गृहे वा। प्रदोषे शिवालयं गत्वा पूजामारभेत्। तत्र स्नपनम्। शिवनामभिः पञ्चोपचारपूजा

नृत्यगीतवादित्रादि। एवं द्वितीयादिप्रहरपूजाः कार्य्याः। 'एवं भ-क्तियुक्तस्तु जागरं कारयेन्निशि। सकलं फलमाप्नोति सत्यमे-तद्वरानने। उषःस्नानं जपोहोमो भोजयेच्छिववत्सलान्। श्वेता-न्कुम्भान्प्रदद्याच्च यथाशक्ति च दक्षिणाम्'। प्रतिमासिकशिवरा-त्रिव्रते तु। 'एवं द्वादशवर्षाणि द्वादशैव तपोधनान्'। वरयेदिति शेषः। स्थावरं जङ्गमं वा लिङ्गं संपूज्य पञ्चामृतस्नपनम्। सहस्रक-लश स्नपनम्। लड्डुकशय्याद्युपकल्पनम्। होमब्राह्मणभोजनदक्षि-णादानादि॥

अथ पञ्चदशी निर्णेतव्या सा च द्विविधा शुक्ला कृष्णा च। शुक्ला पौर्णमासी कृष्णा त्वमावास्या। तत्र शुक्लपक्षप्राथम्यात्प्रथ-मोपस्थिततया प्रथमं पौर्णमासी निर्णीयते। नच वाच्यं सकललो-कप्रसिद्धतया कृष्णपक्षस्य प्राथम्यमिति। सकलश्रुतिस्मृतिप्रसि-द्धतया शुक्लपक्षस्य प्राथम्यादिति। तथा चामरसिंहोपि 'पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ'। इति। स्मृतिवचनानि बहूनि तत्प्रा-थम्यबोधकानीति॥

अथ पूर्णिमानिर्णयः। सा च सावित्रीव्रतातिरिक्तव्रतादिषु परा-न्वितैवोपोष्या। यदुक्तम्। 'एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः'। ब्रह्मवैवर्त्तके। 'भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन। वर्ज्जयित्वा मुनि-श्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम्'। सावित्रीव्रतं च भाद्रपूर्णिमायां वक्ष्यते। एतेन सावित्रीव्रते पूर्णिमा पूर्वविद्धैव ग्राह्येति गम्यते। युग्मवच-नमपि तत्परमेव। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते। 'प्रतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री वटपूर्णिमा। नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः'। एतत्परमेव ब्राह्मवचनम्। 'षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी। पू-

र्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकमिति ॥

अथ पूर्णिमाव्रतानि ॥ तत्र चैत्रपूर्णिमायामिन्द्रपूजा । यदाह देवीपुराणे चैत्रविधिप्रकरणे । 'पौर्णमास्यां तथा कुर्य्यात् सर्वकामसमृद्धये । इन्द्राय सर्वसाध्याय कामिकं लभते फलम्' । विष्णुः । 'चैत्री चित्रायुता चेत्स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति' । ब्राह्मे । 'मन्दे वार्के गुरौ वारे पैत्र्येष्वेतेषु चैत्रिकी । तत्राश्वमेधिकं पुण्यं स्नानेन लभते नरः । दानमक्षय्यतां याति पितॄणां तर्प्पणं तथा' । लैङ्गे । 'चैत्रे मासि सिते पक्षे पञ्चदश्यां यथाविधि । दमनेनार्च्चयेद्देवानष्टमीभूतयोस्तथा' । वायवीये । 'सम्वँत्सरकृतार्च्चाया साफल्यायाखिलान्सुरान् । दमनेनार्च्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम्' ॥

अथ वैशाखी । यमगाथासु । 'यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृङ्गसंयुतम् । तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्ववस्त्रैरलंकृतम् । वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु विशाखासु विशेषतः । ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना । सप्तद्वीपान्विता दत्ता पृथिवी नात्रसंशयः' । विष्णुः । 'कृष्णाजिनं तिलान् कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्प्पिषी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वन्तरति दुष्कृतम्' । आदित्यपुराणोक्तो वैशाखीविधिः । तिलैः स्नानहोमौ । तिलमोदकादिदानम् । सप्तजन्माघक्षयः । भविष्योत्तरे । 'वैशाखी कार्त्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः । स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन । कुम्भान् स्वच्छजलैः पूर्णान्हिरण्यान्नसमन्वितान् । वैशाख्यां ब्राह्मणे दत्वा न शोचति कृताकृतैः' ॥

अथ ज्यैष्ठी । आदित्यपुराणे । 'ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः । अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः' । विष्णुः । 'ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्स्यात्तस्यां छत्रोपान-

त्प्रदानेन नरो नराधिपत्यमाप्नोति' ॥

अथाषाढी। आषाढप्रकरणे। 'चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां यजेद्धरिम्'। विष्णुः। 'आषाढ्यामाषाढयुतायामन्नपानादिदानेनाक्षयं फलमाप्नोति' ॥

अथ श्रावणी। ब्राह्मे। 'श्रावण्यां श्रवणे चैव पूर्वं हयशिरा हरिः। जगाद वेदं सामाख्यं सर्वकिल्बिषनाशनम्'। सिन्धवितस्तासङ्गमस्नानं, हरिपूजा, सामश्रवणं, जलक्रीडा। अथ श्रावण्यां भविष्योत्तरोक्तो रक्षाबन्धनविधिः। 'इन्द्राण्या इन्द्रस्य रक्षाबन्धः कृतः। तत्प्रभावादिन्द्रेण दानवाः सर्वेपि जिताः। 'संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। ततो देवान्पितॄँश्चैव तर्प्पयेत्परमाम्भसा। उपाकर्म्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैवतर्प्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते। ततोपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्। कारयेच्चाक्षतैस्तत्र सिद्धार्थैर्हेमचर्च्चिताम्। विचित्रतन्तुग्रथितां स्थापयेद्भाजनोपरि। कार्य्या गृहस्य रक्षा गोमयरचितैः सवृत्तकुण्डलिकैः। दूर्वावर्णकसहितैर्भित्तौ दुरितोपशमनाय। उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत्कुम्भान्। पीठान्तरे च निवसेद्राजामात्यैः समौहूर्त्तैः। वेश्याजनेन सहितो मङ्गलसहितैः समुत्थितैश्चिन्हैः। रक्षाबन्धः कार्य्यः प्रशान्तिदः सर्वविघ्नानाम्। तदनुपुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण। मन्त्रः। 'येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे माचल माचल'। ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः। कर्त्तव्यो रक्षिकाबन्धो द्विजान्सम्पूज्य भक्तितः। अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत्। स सर्वदोषरहितः सुखी सम्वँत्सरं भवेत्। यः श्रावणे विमलमासि विधानविज्ञो रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः।

आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं पुत्रप्रपौत्रसहितः ससुहृज्जनः स्यात्' । अथ च रक्षाबन्धो भद्रायां निषिद्धः ॥ 'भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामन्दहति फाल्गुनी' इति वचनात् ॥ श्रावणी रक्षिकाबन्धरूपा क्रिया न तूपाकर्म्म । 'श्रावण्याम् श्रावणीकर्म्म यथाविधि समाचरेत् । उपाकर्म्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे'। इति निगमवचनेनोपाकर्म्मणः पृथगुपादानात् ॥

अथोपाकर्म्मनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । 'अध्यायानामुपाकर्म्म श्रावण्यां श्रवणेन वा । हस्तेनौषधिभावेन पञ्चम्यां श्रावणस्य तु' । अध्यायानामिति शाखाभिप्रायेण बहुवचनम् । गोभिलः 'पर्वण्यौदयिके कुर्य्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः' । तैत्तिरीयका इत्युपलक्षणं यजुर्वेदिन इत्यर्थः । बह्वृचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः ॥ गार्ग्यः ॥ 'पर्वण्यौदयिके कुर्य्युः श्रावणे तैत्तिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणर्क्षे तु ग्रहसंक्रान्तिवर्ज्जिते' । औदयिके उदयकालव्यापिनि । तथा । 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । पीतमासान्विप्रो(?) अर्द्धपञ्चमान्मासान्सार्द्धचतुरोमासान् । अत्रैवं व्यवस्था । बह्वृचैः श्रवणर्क्षे, यजुर्वेदिभिः श्रावण्यां पूर्वाह्णे, छन्दोगैस्तु सिंहस्थेर्क्के हस्तर्क्षेऽपराह्णे कर्त्तव्यमुपाकर्म्मेति । स्मृत्यन्तरे । 'उपाकर्म्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः । ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु । संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतके तथा । गयास्नानं प्रकुर्वीत नारदस्य वचो यथा । अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया । दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन्द्विजातयः ॥ स्मृतिमहार्णवे । 'संक्रान्तिर्ग्रहणं चापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः' । तथा । 'यदि स्याच्छ्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितं ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु'। वाजसनेयिभिरिति वचनात् तदन्ये यजुःशाखिनः प्रौष्ठपद्यामुपाकुर्युः। श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यामिति वचनात्। अत्रायं पर्यवसितार्थः, यजुःशाखाध्यायिनः श्रावण्यां उदयकालव्यापिन्यां साचेद् दुष्टा तदा प्रौष्ठपद्यां त्रीह्योषधिप्रादुर्भावे सत्युपाकुर्य्युः। वह्वृचस्तु श्रावणमासस्य श्रवणनक्षत्रे धनिष्ठायुक्ते। सामगाः श्रावणस्य हस्तयुतपञ्चम्यां चेति। ग्रहणादिदोषाभाव ओषधिप्रादुर्भावश्च सर्वेषां समान इति। पौर्णमास्यां तूदयकालव्यापिन्यां एवोपाकार्य्यं 'पर्व्वण्यौदयिके कुर्य्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्ज्जिते' इति गोभिलवचनात्। चतुर्द्दशीवेधनिषेधमाह कालिकापुराणे। 'चतुर्द्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ। वेदान् स्वीकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जह्रतुः श्रुतीः। ततो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते'। तेन श्रावणी दुर्गनवमीत्यादिना श्रावण्यां पूर्वविद्धाविधानमुपाकर्म्माङ्गभूताभ्युदयिकपरं श्रावण्यां विधीयमानहिरण्यगर्भपवित्रारोपणपरं वा। व्यासः। 'श्रवणेन तु यत्कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम्। संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति। धनिष्ठासंयुतं कुर्य्याच्छ्रावणीकर्म्म यद्भवेत्। तत्कर्म्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम्'। वह्वृचगृह्यकारिका। 'अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत्। तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तद्दिष्यते'। गोभिलः। प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम्। प्रौष्ठपदीं प्राप्येत्यर्थः। बौधायनः। 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य छन्दांस्यधीयीत'। प्रौष्ठपद्यामपि सदोषायामाषाढ्यां कुर्य्यादित्यर्थः। कालवृद्धौ तूपाकर्म्मणोऽप्युत्कर्षः। तदाह कात्यायनः। 'उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि। अभिषेकादिवृद्धीनान्न तूत्कर्षो युगादिषु। न च 'दसहरामुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु। उपाकर्म्म महाषष्ठ्योर्हेतदुक्तं वृषादित' इति ऋष्यशृङ्गवचनेन विरोध

इति वाच्यम् । तस्य छन्दोगपरत्वाच्छन्दोगानां वृद्धावपि सिंहार्क्क एवोपाकर्म्म । यदाह गार्ग्यः । 'सिंहे रवौ च पुष्येऽर्क्के पूर्वाह्णे ऽविवरे बहिः । छन्दोगा मिलिताः कुर्य्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् । शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्म्मापराह्णिकम्' । अविवरे ग्रहादिदोषरहिते।पूर्वाह्णे उत्सर्जनम्, आपराह्णिकमुपाकर्म्मेत्यन्वयः । ननु 'त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । मङ्गलेषु समस्तेषु ग्रहणे शशिसूर्य्ययोः' । तथा 'द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः । एकादश्यादिकः सौरश्चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः । खण्डग्रहे ततः प्रोक्तमुभयत्र दिनत्रयम्' । इत्यादि ग्रहवेधदोषे सति पर्वणि ग्रहणे सत्यपि चतुर्दश्यामपि श्रवणर्क्षे चोपाकर्म्म त्याज्यं स्यादिति चेन्न। उमाकर्म्मणि वेधदोषाभावात् । 'नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत' इति वचनात् । विशेषमाह गार्ग्यः 'अर्द्धरात्रादधस्ताच्च संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा । उपाकर्म्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषभाक्' ॥ तथा । यद्यर्द्धरात्रादर्वाक्तु ग्रहःसंक्रम एव च । नोपाकर्म्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेपि तु' । अथात्र कर्त्तव्यमुच्यते कार्ष्णाजिनिः । 'उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्प्पयेत्ततः' । बृहत्प्रचेताः 'भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु । ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र पितॄनुद्दिश्य देवताः ॥ बौधायनः । 'गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः । पूजयित्वा यथाशक्ति तर्प्पयेदृचमुद्धरेत्' । गौतमादीनिति स्वस्वशाखोक्तर्षीणामुपलक्षकम् । ऋचं वेदम् । भविष्योत्तरे । 'उपाकर्म्मादि चेहोक्तमृषीणां चैव तर्प्पणम् । कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य शक्तितः' । औदयिकं पर्व षण्मुहूर्त्तपरिमितं ग्राह्यम् । निगमे । 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्षण्मुहूर्त्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्र कुर्य्यादुत्सर्जनं तथा' इति ॥

अथोत्सर्ज्जनम्। याज्ञवल्क्यः। 'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्य्यादुत्सर्ग्गं विधिवद्बहिः'। मनुः। 'पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि'। माघशुक्लस्येति भाद्रपूर्णिमोपाकर्म्मविषयम्। तदैव सार्द्धचतुर्मासत्वसंभवात्। हारीतः—'अर्द्धपञ्चमान् मासानधीत्योर्द्धमुत्सृजति पञ्चार्द्धषष्ठान्वेति। अत्रार्द्धषष्ठानिति आषाढीकृतोपाकर्म्मपरं। खादिरगृह्ये 'पुष्ये तूत्सर्ज्जनं कुर्य्यादुपाकर्म्मदिने ऽथवा। कात्यायनः। 'प्रसब्दं यदुपाकर्म्म सोत्सर्ग्गं विधिवद्द्विजैः। क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत्। अजातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म्म क्रियते द्विजैः। क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणम्'इति।

भाद्रपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतं भविष्योत्तरे। 'त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधावनपूर्वकं। त्रिरात्रनियमं कुर्य्यादुपवासस्य भारत। अशक्ता तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्य्याज्जितेन्द्रिया। अयाचितं चतुर्द्दश्यामुपवासेन पूर्णिमाम्' इत्यादि। विधिस्तु वटसावित्र्यामपि वक्ष्यते। अत्रैव लोकपालानर्च्चयेत्। ब्राह्मे। 'पूर्वभाद्रपदा योगे पौर्णमास्यां पितामह। शक्राग्नियमयात्वम्भोवायुवित्तेशशङ्करान्। लोकपालांस्तु रक्षार्थं त्रैलोक्यस्याभिषेचयेत्। पृथिव्या धारणार्थाय तथानन्तं च भोगिनम्। तस्मात्तत्र लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम्। कर्णिकायां लिखेत्तत्र सानन्तं कमलोद्भवम्। प्राच्यादिषु च पत्रेषु वासवाद्यांश्च सायुधान्। ततः क्रमेण तेनैव संस्थाप्य कलशान् शुभान्। पश्चात्संपूजनीयास्तु भक्त्या ब्रह्मादयः सुराः'॥

भाद्रपूर्णिमायां लोकपालार्च्चा

अथाश्विनपूर्णिमाकृत्यम्॥ 'आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भोवालुकार्णवात्। आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम्।

तस्मात्तत्र नरैः मार्ग्गः स्वगेहस्य समीपतः । शोधितव्यः प्रयत्नेन भूषितव्यश्च मण्डनैः । वेश्मानि भूषितव्यानि नानारङ्गैर्विशेषवत् । सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबालकैः । दिवा तत्र न भोक्तव्यं मानुषैश्च विवेकिभिः । स्त्रीवृद्धमूर्खबालैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः। पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तत्र द्वारेऽर्द्धभित्तयः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः । उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः॥ ततः पूज्यो निकुम्भश्च समासैस्तिलतण्डुलैः । सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कासराक्षैः सुधूपितैः । कासराक्षो महिषाक्षगुग्गुलुः । 'ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्ज्जितम्' । रुद्रगौरीस्कन्दनन्दीश्वरा अपि पूज्याः ॥ अस्यामेव को-

कोजागरव्रत-विधि.

जागरव्रतम्। स्कान्दे । 'पूर्णिमाश्वयुजे मासि कौमुदी परिकीर्त्तिता । तत्राराध्य महालक्ष्मीमिन्द्रञ्चैरावतस्थितम् । उपवासं प्रकुर्वीत दीपान्दद्याच्च भक्तितः । रात्रौ जागरणं कुर्य्यान्नृत्यगीतपुरःसरम् । निशीथे वरदा लक्ष्मीः कोजागर्त्तीति भाषिणी । जगत्प्रभ्रमते तस्यां लोकचेष्टावलोकिनी । नालिकेरोदकं पीत्वा अक्षक्रीडां समारभेत् । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्त्ति महीतले' । ततः प्रातरिन्द्रं संपूज्य पायसेन ब्राह्मणान्भोजयेत् । ततः पारणं, स्वर्ग्गाद्यावाप्तिः फलम् । निर्णयामृते तु कोजागरव्रते विशेषः । स्कान्दे नन्दिकेश्वर उवाच । 'स्वामिन्नहं पराधीनः शम्भोः सेवापरायणः । नावकाशोऽस्ति मे कर्त्तुं व्रतानि नियमास्तथा । तन्ममैव समाचक्ष्व व्रतं व्रतविशारद । येनचीर्णेन भगवन्प्राप्यते सुमहत्फलम् ॥ स्कन्द उवाच । अस्ति कोजागरं नाम व्रतानां व्रतमुत्तमम् । यत्कृत्वा समवाप्नोति जन्तुर्लोकाननुत्तमान् । नित्यमाश्वयुजे मासि पूर्णिमायां गणेश्वर । ऐरावतसमारूढः शक्रो लोकानुकम्पया ॥ परिभ्रमति लोकाँस्त्रीन्पश्य भक्तव-

रम्पदः । को जागरविधानेन मामाराधयतीत्युत । तन्मे कोजागरन्नाम व्रतं लोकेषु विश्रुतम् ॥ विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वेकाग्रमानसः । महालक्ष्मीपूजा, शक्रपूजा उपवासः । लक्षं तदर्द्धमयुतं सहस्रं शतमेव वा, दीपान्पुरवीथीचैत्यदेवायतनारामगृहेषु दद्याद्-यथाविभवं घृतेन तिलतैलेन वा,प्रातः क्षीरघृतशर्करपायसैर्वासोभिर्दक्षिणाभिश्च द्विजपूजा,स्वर्णदीपदानम्, ततः पारणम् । 'व्रतस्यास्य विधानेन कल्पान्वै दीपसंख्यया । अप्सरोभिः परिवृतः सूर्य्यलोके महीयते । इह चायुष्यमारोग्यं पुत्रपौत्रादिसंपदः । भवन्ति व्रत माहात्म्यात्कुलश्रैष्ठ्यङ्गणेश्वरेति । विष्णुः । अस्यामेवाश्वयुज्यां अश्विनीगतेन चन्द्रमसा घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्वा दीप्ताग्निर्भवति ॥

अथ कार्त्तिकी । ब्राह्मे । 'कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां तु पूज्यो दामोदरः सदा । ततश्चन्द्रोदये पूज्यास्तापस्यः कृत्तिकासु षट् ॥ कार्त्तिकेयस्तथा खड्गो वरुणश्च हुताशनः । धान्यैः सशूकैर्द्वारोर्द्ध्वं भूषितव्यं निशागमे । माल्यैर्धूपैस्तथा गन्धैर्भक्ष्यैरुच्चावचैस्तथा । परमान्नैः फलैः शाकैर्वह्निब्राह्मणतर्प्पणैः । एवं देवास्तु संपूज्या दीपोदेयो गृहाद्बहिः । दीपोपान्ते तथा गर्त्तश्चतुरस्रो मनोहरः । प्रक्षेप्तव्यं तत्र दुग्धं नमोस्तु हरये पठन् । ब्राह्मणायाथ योग्याय दद्यात्तं क्षीरसागरम् । अस्यामेव काम्यवृषोत्सर्गः । भविष्योत्तरे ।

'कार्त्तिक्यां तु वृषोत्सर्गो विवाहः पुण्यलक्षणः । कार्य्यः कु-

कार्तिक्या वृषोत्सर्ग रुकुलश्रेष्ठ हरेर्नीराजनं तथा । गजाश्वरथदानं च घृतधेन्वा-

दयस्तथा । प्रदेयाः पुण्यकृद्भिश्च तास्ताः सङ्कल्प्य देवताः' ।

मात्स्ये । 'कार्त्तिक्यां तु वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम्' । अस्यामेव ब्राह्मे नीलवृषभदानमुक्तम् । 'नीलं च वृषभं दद्याच्चतुर्वत्सतरीयुतं । सुवाससं ब्राह्म-

णाय महाकान्तारतारणम् । यावन्ति तस्य रोमाणि शरीरे सन्ति संख्यया । तावद्युगसहस्राणि स्वर्गे वसति तत्प्रदः । पूजयित्वा ततो विष्णुं रक्तमाल्यानुलेपनैः । भोक्तव्यं गोरसप्रायं स्वप्तव्यं स्थण्डिले ततः' । भरण्यादिनक्षत्रत्रययोगान्महत्वमस्याः । ब्राह्मे । 'आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित् । महती सा हि विज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा । यदा याम्यं तु भवति ऋक्षं तस्यान्तिथौ क्वचित् । तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्त्तिता । प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप । सा महाकार्त्तिकी पुण्या देवानामपि दुर्लभा ॥ पाद्मे 'विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः' । इयं मन्वन्तरादिरपि । आषाढीकार्त्तिकीतद्वदितिवचनात् ॥

अथैकादशीमारभ्य कार्त्तिकीपर्य्यन्तं भीष्मपञ्चकव्रतम् । भविष्योत्तरे । 'कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य शृणु धर्म्मं पुरातनम् । एकादश्यां समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम्' । देवीपुराणे । 'यदेतदचलं पुण्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् । कर्त्तव्यं कार्त्तिके मासि प्रयत्नाद्भीष्मपञ्चकम् । भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम्' । तत्रैकादश्यां स्नानादिकं विधाय व्रतग्रहणं, हरिपूजा नानाविधोपचारैः । पञ्चदिनान्यखण्डदीपदानम् । वासुदेवाष्टाक्षरजपः । तिलव्रीहियवहोमः । अयं च विधिः पञ्चस्वपि दिनेषु । विशेषस्तु । 'प्रथमेह्नि हरेः पादौ पूजयेत्कमलैर्नरः । द्वितीये बिल्वपत्रेण जानुदेशं समर्च्चयेत् । पूजयेच्च तृत्तीयेह्नि नाभिं भृङ्गारकेण तु । वाणाबिल्वजपाभिश्च तत स्कन्धौ समर्च्चयेत् । ततोऽनुपूजयेच्छीर्षं मालत्या चक्रपाणिनः । त्रिःप्राश्य गोमयं सम्यगेकादश्यामुपावसेत् । गोमूत्रं मन्त्रवद्भूयो द्वादश्यां प्राशयेद्व्रती । क्षीरं चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा द-

धि । पञ्चमे दिवसे स्नात्वा विधिवत्पूज्य केशवम् । भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । स्वयं नक्तं समश्नीयात्पञ्चगव्यपुरस्सरम् । यावज्जीवव्रतम् । हरिप्रतिमादानेन सर्वपापक्षयः ॥

अथाग्रहायणी । तस्यां विविधोपचारैश्चन्द्रपूजा । तदुक्तं ब्राह्मे । आग्रहायणीमुपक्रम्य । 'गोभ्यश्च लवणन्देयं तस्मिन्नहनि सर्वदा । यस्मात्तु लवणं चन्द्राद्दक्षशापाद्विनिःसृतम् । माता च दुहिता चैव सम्पूज्याश्च कुलाङ्गना । कान्तं रूपं भवेत्स्त्रीणां पूर्णेन्दोः पूजनादितः' । विष्णुः । 'मार्ग्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां ससुवर्णलवणदानमाह रूपसौभाग्यलाभः फलम्' ॥

अथपौषी । ब्रह्मपुराणे । 'इदं जगत्पुरा लक्ष्म्या त्यक्तमासीत्ततो हरिः । पुरन्दरश्च सोमश्च तथा पुष्यवृहस्पती । पञ्चैतान् संपूज्य होमं कुर्य्यात् । ततः पुष्टिकरं हृद्यं भोक्तव्यं घृतपायसम् । पुष्ययोगे तु कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानं विशेषतः' ॥

अथ माघी । ब्राह्मे । 'माघ्यां मघासु च तिलैः सन्तर्प्य पितृदेवताः । तिलपात्राणि देयानि तिलं सघृतमोदनम् । कार्प्पासदानमत्रैव तत्रवास्नानं दानं वित्तानुसारतः । मोचकौ आचरणादाजानुपरिधानविशेषकौ । भविष्योत्तरे । 'पौर्णमास्यां तु माघे यः पूजयेद्विधिवच्छिवम् । सोऽश्वमेधमवाप्येह विष्णुलोके महीयते' ॥

अथ फाल्गुनी । तस्यां होलिका निर्णीयते । सूर्य्यसेनीये । 'सायाह्ने होलिकां कुर्य्यात्पूर्वाह्णे क्रीडनं गवाम् । दीपं द-
होलिकानिर्णयः द्यात्प्रदोषे तु एष धर्म्मः सनातनः' । श्रावणी दुर्ग्गनवमी पूर्वविद्धैव ग्राह्येत्याद्युक्तम् । भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये इत्यप्युक्तम् । किञ्च भतापरुद्रीये दुर्वासाः । 'निशामुखे तु पूज्यैषा होलिका सर्वतो बुधैः । न दिवा पूज्यते होली पूजिता दुःखमावहेत् । भद्रायां

दीपिता होली राज्यभङ्गं करोति वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्' । स्मृत्यन्तरे । 'दिनार्द्धात्परतोऽपि स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिकां तत्र दीपयेत्' । भविष्योत्तरे विशेषः । 'सार्द्धयामत्रयं पूर्णा द्वितीयदिवसे यदि । प्रतिपद्वर्द्धमाना च तदा सा होलिकास्मृता' इति । यत्तु 'वह्नौ वह्निं परित्यजेदिति, वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदमित्यर्थ इति, तत्तु सायं पूर्णिमायाम् अभद्रायां सत्यां प्रतिपदि न कार्य्यमेतत्परमन्यथा भविष्योत्तरवचनविरोधः स्यादिति ॥

अथात्र कर्त्तव्यमुच्यते । भविष्योत्तरे । युधिष्ठिरकृष्णयोः संवादे ढौण्ढोपाख्यानम् । रघुं राजानं प्रति पौरवाक्यम् । 'अस्माकं तु पुरे कापि ढुण्ढानामेह राक्षसी । दिवारात्रौ समागत्य बालान् पीडयते बलात् । रक्षया दण्डकेनापि भेषजैर्वा नराधिप । मन्त्रज्ञैः परमाचार्य्यैः सा नियन्तुं न शक्यते । इति पौरवचः श्रुत्वा राज्ञा पृष्टोऽथनारदः । उवाच नारदो हृष्टो देवेयं मालिनः सुता । अनयोग्रेण तपसा शम्भुराराधितः पुरा । प्रहृष्यतस्यै त्रैलोक्येप्यभयं दत्तवान् हरः । एवमस्त्विवति तामुक्त्वा पुनः प्रोवाच शूलभृत् । उन्मत्तेभ्यः शिशुभ्यश्च भयं ते सम्भविष्यति । तद्दिनमारभ्य सा सर्वोपद्रवं चकार तत्रोपायमाह नारदः । साम्प्रतं कथयिष्यामि येनोपायेन हन्यते । अद्य पञ्चदशी शुक्ला फाल्गुनस्य नराधिप । शीतकाले विनिष्क्रान्ते प्रातर्ग्रीष्मो भविष्यति । अभयप्रदानं लोकानां दीयतां पुरुषोत्तम । यथा निःशङ्किता लोका रमन्ति न हसन्ति च । दारुजानिच स्वाङ्गानि गृहीत्वा समरोत्सुकाः । योधा इव विनिर्य्यान्तु शिशवः संप्रहर्षिताः । शुष्कगोमयकाष्ठानां सञ्चयं तत्र कारयेत् । तत्राग्निं विधिवद्धुत्वा रक्षोघ्नैः मन्त्रविस्तरैः । ततः किलकिलाशब्दैस्तालशब्दैर्म्मनोहरैः । तमग्निं त्रिःपरिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु

च । जल्पन्तु स्वेच्छया लोका निःशङ्का यस्य यन्मतं । भगलिङ्गाकितैः शब्दैः कीर्त्तयन्देशभाषया । विस्तारयँश्च सततं सहस्रं नाम चैतयोः । तेन शब्देन सा पापा होमेन च निराकृता । अदृष्टघातैर्डिम्भानां राक्षसी क्षयमेष्यति । अदृष्ट्वापि च दृष्ट्वेदं चरितं भण्डिमान्वितम् । भयेन तेन सा रण्डा लज्जिता प्रपलायते । भविष्यति न सन्देहो भस्मीभूताच पूतना । ततः प्रभृति लोकेस्मिन्होलिका ख्यातिमागता । सर्वदुष्टापहो होमः सर्वरोगोपशान्तिदः । क्रियतेहि द्विजैः पार्थ तेन सा होलिका स्मृता । सर्वसारा तिथिश्चेयं पौर्णमासी युधिष्ठिर । सारत्वात्फाल्गुनीत्येषा परमानन्ददायिनी । अस्यां निशागमे पार्थ संरक्ष्याः शिशवो गृहे । गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्कगृहाङ्गणे । आकारयेच्छिशुप्रायान् खड्गव्यग्रकरान्नरान् । ते काष्ठशब्दैः संस्पृश्य शब्दैः हास्यकरैः शिशून् । रक्षन्ति तेषां दात्तव्यं गुडं पक्वान्नमेव च । एवं ढुण्ढेति या तस्याः स दोषः प्रशमं व्रजेत् । बालानां रक्षणं कार्य्यं भयात्तस्मिन्निशागमे। होलिकानन्तरं भूतिवन्दनादिकृत्त्यमपि तत्प्रतिपदि प्राग्दर्शितमनुसन्धेयम् । फाल्गुनी मन्त्रादिरपि ॥

अथ महाचैत्रादिलक्षणमाह गार्ग्यः । 'मासंसंज्ञे[1] यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः । गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता' । ज्येष्ठीविशेषः 'ऐन्द्रे गुरुश्शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता । वृषे वा मिथुने भानौ जीवचन्द्रौ तथेन्द्रभे । पौर्णमासी गुरोर्वारे महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता' । माघ्यां विशेषः 'मेषराशौ यदा सौरिः सिंहे चन्द्रबृहस्पती । भास्करः श्रवणर्क्षे च महामाघी तु सा स्मृता' । आसां तीर्थविशेषे प्राशस्त्यमाह गार्ग्यः । 'महामाघी प्रयागे तु फाल्गुनी नैमिषे

१ तत्तन्माससंज्ञाकारकेनक्षत्रे ।

तथा । सालग्रामे महाचैत्री कृताः स्युः पुण्यहेतवः । गङ्गाद्वारे तु वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे । आषाढी वै कनखले केदारे श्रावणी तथा । वदर्य्यां च प्रौष्ठपदी कुजाद्रौ तु महाश्विनी । पुष्करे कार्तिकी कान्यकुब्जे मार्ग्गशिरस्तथा । अयोध्यायां महापौषी कृता स्युस्ता महाफलाः' । महाफला इति उक्ततीर्थे फलविशेषो भवति, नतु तीर्थान्तरे फलाभाव इति । तदाह गार्ग्यः । 'आसु चेत्क्रियते श्राद्धं यच्च दानं यथाविधि । उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम्' ॥

अथामावास्यानिर्णयः । सा चोपवासादिषु प्रतिपद्युतैव ग्राह्या । 'प्रतिपद्यप्यमावास्येति युग्मवचनात् । 'अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः' । षष्ठ्यष्टमी अमावास्येत्यादि । निषेधश्च निगमे । 'भूतविद्धा ह्यमावास्या निष्फलं स्यात्त्रयन्त्विवदीमिति । स्कान्देपि । भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः । स्कान्दे 'भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्ज्जयित्वा मुसावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन' । सावित्रीव्रते तु पूर्वविद्धा ग्राह्येत्यर्थः । 'दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः साम्वँत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते' इत्यादीनि श्राद्धविषयाणि ॥

अथामावास्याव्रतानि ॥ तत्र ज्येष्ठामावास्यायां भविष्योत्तरोक्तं वटसावित्रीव्रतम् । शक्तौ त्रिरात्रोपवासः ।

वटसावित्री-व्रतविधिः

अशक्तौ त्रयोदश्यां नक्तं चतुर्द्दश्यामयाचितममायामुपोषणम् । ततः सवस्त्रवंशमयपात्रे सत्यवता सार्द्धं सावित्रीप्रतिमां सुवर्णादिघटितां स्थापयेत् । वटावलम्बिनंकाष्ठभारं कृत्वा निरूढसप्तधान्यहरिद्राकण्ठसूत्रादिस्थापनम्, सावित्र्याख्यानश्रवणम् । रात्रौ जागरणम् । प्रातः प्रतिमादानं । मन्त्रश्च । 'सावित्रीयं मया दत्ता स-

हिरण्या महासती। ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मणः प्रतिगृह्यताम्' । इति हविष्यान्नभोजनम्। 'व्रतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नाप्नुयात्क्वचित्' इति॥

अथ कार्त्तिक्यमावास्या सुखरात्रिरुच्यते । ब्राह्मे । 'अमावास्यायां तु देवाः कार्त्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखं क्षीरोदसानुषु । लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे । अतोऽर्थं विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराक्षमान् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्य्याः शक्त्या देवगृहेषु च । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम्। ब्राह्मणान्भोजयित्वादौ विभोज्यच बुभुक्षितान्। अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना। स्निग्धैः शूद्रैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निभृतैः सहेति। अस्यामेव राजा कौमुदीमहोत्सवं

कौमुदीमहोत्सव

कुर्यात्। तदुक्तं सूर्य्यसेनीये । 'ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः। अद्यराज्यं बलेर्लोको यथेष्टं चेष्टतामिति'। अद्य राज्यं बलेरिति वामनो बलिं पाताले निःक्षिप्य चतुर्दशीसुखरात्रिप्रतिपदो बलये दत्तवानिति भविष्योत्तरोपाख्यानादुक्तम्। 'द्यूतपानरतोद्युक्तनरनारीमनोहरे । गीतवादित्रसंघुष्टे संप्रज्वलितदीपके। दीपमालाकुले रम्ये विध्वस्तध्वान्तसञ्चये । प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमे शुभे । वेश्याविलासिनीसार्द्धं स्वस्तिमङ्गलकारिणी। गृहाद्गृहं व्रजति च पादाभ्यङ्गप्रदायिनी । ततोऽर्द्धरात्रसमये स्वयं राजा पुरं व्रजेत् । अवलोकयितुं रम्यं पद्भ्यामेव शनैःशनैः। एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्धलोचने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः । निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात्। प्रभातसमये राज्ञा तोषणीयास्ततो जनाः । वृषभान्महिषांश्चैव युध्यमानान्परैः सह। गजानश्वांश्च योधांश्च पदातीन् समलङ्कृतान्। मञ्चारूढस्ततो पश्येन्नटनर्त्तकचारणान्' इति । ततः

प्रातः प्रतिपदि गोवर्द्धनपूजाद्यूतादि प्रागुक्तमनुसन्धेयम् । कौमुदीपदव्युत्पत्तिमाह भविष्योत्तरे । कौमुत्मीतिर्वलेर्य्यस्मात्क्रियतेऽस्यां युधिष्ठिर । अतोर्थपृथिविः पार्थ तेनैषा कौमुदी स्मृता । एवमेकमहोरात्रं वर्षे वर्षे विशांपते । दत्तं दानवराजस्य आदर्शमिव भूतले । यः करोति नृपो राज्ये तस्य व्याधिभयं कुतः । कुतईतिभयं तस्य नास्ति मृत्युकृतं भयम् । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सस्यसंपदउत्तमाः । नीरुजश्च जनाः सर्वे सर्वोपद्रववर्जिताः । कौमुदीकरणाद्राजन् भवन्तीह महीतले । यो यादृशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर । हर्षदैन्यादिरूपेण तस्य वर्षं तथैति तत् । तस्मात्प्रहृष्टैस्तुष्टैश्च कर्त्तव्या कौमुदी नरैः । वैष्णवी मानवी चेयं तिथिः पैत्री युधिष्ठिर' इति ॥

अर्द्धोदयानिर्णयोविधिश्च

अथ कृष्णादिमासरीत्या माघामावास्यायामर्द्धोदयव्रतम् । 'माघामायां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुदैवते । अर्द्धोदयं तदित्याहुः सहस्राक्कग्रहैः समम्' । एतद्व्रतेन कृतेन सप्तद्वीपसंयुतमहीदानफलम् । ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णप्रतिमापूजा, ततोऽलङ्कारादिभिराचार्य्यपूजा, होमः । स्वर्णशृङ्गीदानं । फलम् । 'तेन दत्तं हुतं जप्तं इष्टं यज्ञैः सहस्रधा । कृतकृत्यो भवेन्मर्त्यो विधायार्द्धोदयव्रतम्' । महाभारते तु । 'अमार्क्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत्पौषमाघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहैः समः । दिवैव योगः शस्तोयं नतु रात्रौ कदाचन' । स्कान्दे । 'अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः । यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम्' । अत्रदानविशेषः 'चतुःषष्ट्या चत्वारिंशता पञ्चविंशत्या वा पलैस्ताम्रादिपात्रं निर्म्माय तत्र पायसं निधायाष्टदलकमलं लिखेत् । 'पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमात्रं सुवर्णकम् । तदभावे तदर्द्धं वा तदर्द्धं वापि कारयेत् । कृत्वा तु

तण्डुलैः शुद्धैः पद्ममष्टदलं शुभम् । अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । तेषां प्रीतिकरार्थाय श्वेतमाल्यैः सुशोभनम् । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्' । दानमन्त्रस्तु । 'सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतत्त्रयीमयम् । आपत्तेस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजोत्तम । समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग्दत्त्वा तु यत्फलम् । तत्फलं लभते मर्त्त्यः कृत्वा दानममत्रकम्' । इत्यर्द्धोदयविधिः ॥

माघामायामन्योर्विशेषः

'अमायां माघमासस्य पूजयित्वा पितामहम् । गायत्र्या सहितन्देवं वेदवेदाङ्गपारगम् । नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युताम् । सहिरण्यां सवत्सां च ब्राह्मणाय निवेदयेत्' । अक्षयफलाप्तिः । वैष्णवे । 'माघेऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन । ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां नह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेसौ' । वारुणेन शतभिषया । 'तत्रैव चेद्भाद्रपदा तु पूर्वा काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः । श्राद्धं परितृप्तिमवाप्नुवन्ति युगान्सहस्रं पितरस्तु तेन' । इयमेव धनिष्ठायुता वर्षायुतन्तृप्तिदा, तदुक्तम् महाभारते माघामावास्याप्रकरणे । 'काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्भवेच्च भूपाल तदा पितृभ्यः । दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः' । सोमयुता या काचिदमा सूर्य्यग्रहसमा । तदुक्तं शङ्खेन । 'अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना युता । चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी । चतस्रस्तिथयो ऽप्येता सूर्य्यग्रहणसन्निभाः । स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्राक्षयं भवेत्' । लैङ्गे फाल्गुनतिथिप्रकरणे । अमावास्यायां प्रपूज्या रुद्रोग्निर्ब्राह्मणस्तथा । मांसोदनै पोलिकाभिश्चपूज्यात्मासवान्धवाः । गार्ग्यः । 'श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः । अमा चेद्रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते' । नागदैवतमाश्लेषा, मस्तकं मृगशिरा । तथा ।

'तत्र जप्तं हुतं दत्तं सर्वं कोटिगुणं भवेत्' ।

अथान्वाधानम् । 'आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेहनि' । आवर्त्तनं मध्यन्दिनम् । तथा 'पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्व्वागावर्तनाद्यदि । तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रमः' । लौगाक्षिः । 'पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते' । तथा । 'अपराह्णेऽथवा सायं यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते' । गोभिलोपि । 'आवर्त्तनात्परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः' । पर्वद्वय इति वचनात्पूर्णिमामावास्ययोः साधारणोयं निर्णयः । विशेषस्तूच्यते । कात्यायनः । 'सन्धिश्चेत्सङ्गवादूर्द्धमर्वागावर्त्तनाद्भवेत् । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः' । सन्धिः पूर्णिमाप्रतिपदोः । नन्वेवं सति पूर्वेद्युरन्वाधाय परेद्युर्यष्टव्यमिति विधिविरोधः स्यादिति चेत्सत्यं, न विरोधः सद्यस्कालविधेरदर्शनात् । यदाहापस्तम्बः । 'पौर्णमास्यां त्वन्वाधानं परिस्तरणोपवासः सद्योथवा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियत इति । ननु तथापि 'तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रम' इति गोभिलविरोध इति चेन्न । सङ्गवात्पूर्वमपि सन्धेर्म्मध्यान्हार्वाचीनत्वेन तद्विषयत्वाद्गोभिलवाक्यस्य । कात्यायनवचनस्य मध्यान्हार्वाचीनसङ्गवोदूर्ध्वभाविसन्धिविषयत्वादविरोधात् । गोभिलवचनं पर्वद्वयसाधारणम्, कात्यायनवचनं पूर्णिमामात्रविषयमित्यविरोधाच्चेति । अमायां तु विशेषमाह वृहच्छातातपः । 'द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत्प्रतिपच्चापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनात्' । चतुर्द्दश्यामन्वाधायामायां यागः कार्य्य इत्यर्थः ।

अथ यागकालः । याज्ञवल्क्यः । 'पञ्चदश्याः परः पादः प-

क्षादेः प्रथमस्तु यः। कालः पार्व्वणयागस्य त्वन्यथातु न विद्यते'। वृद्धशातातपः। 'पर्वणो यश्चतुर्थोंऽशः आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति। विशेषमाह शातातपः। 'सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेहनि। कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दूष्यति'। यत्तु 'न यष्टव्यं चतुर्थेऽशे यागे प्रतिपदः क्वचित्। रक्षांसि तद्विलुंपन्ति श्रुतिरेषा सनातनी'। इदमाद्यंशकाले सम्भवति आलस्यादिना तदतिक्रम्य चतुर्थेऽशे न यष्टव्यमित्येवं परमिति॥

अथानध्यायतिथयः। याज्ञल्क्यः। 'पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके। ऋतुसन्धिषु भुक्त्वाच श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च' गौतमः 'पक्षद्वयचतुर्द्दश्योरष्टमीद्वितये तथा। पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते द्विजैः'। ब्रह्म वेदः। न च ब्रह्मेतिपदाद्वेदानामेवानध्यायो न विद्यान्तरस्येति वाच्यम्। 'चतुर्द्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्ज्जितेषु च। वेदाङ्गन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राणि चाभ्यसेत्' इत्यपरार्क्के विशेषाभिधानादिति। यत्तु मनुः। 'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्त्यके। नानुरोधोस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैवहीति। तत्र वेदोपकरणे नैत्त्यके नानध्याय इत्यर्थोऽन्यथा विरोधः पूर्वोक्तेनेति। 'अमायां च चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यष्टकासु च। अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति च पूर्णिमा। ब्रह्म हन्त्यष्टमी भूता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्'। बौधायनः। 'महानिशा तु विज्ञेया मध्येमध्यमयामयोः। तत्र स्नानं न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्प्पणम्'। वृद्धमनुः। 'त्रयोदश्यां न सप्तम्यां चतुर्थ्यामर्द्धरात्रतः। अर्वाङ्नाध्ययनं कुर्य्याद्यदीच्छेत्तस्य धारणम्'। अत्र विशेषमाह गार्ग्यः। 'रात्रौ यामद्वयादर्वाक् सप्तमी वा त्रयोदशी। प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्यासुगर्हितः। रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते। प्रदोषः

सतु विज्ञेयो वेदाध्यायविगर्हितः' । भीष्मः । 'चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु । विषुवायनयोर्द्वन्द्वे शयनीबोधिनीद्वये । पक्षाधिकत्रयोदश्यां तस्या एवोत्तरा तिथिः । दर्शस्पृग्दिवैत्र स्यादनध्यायः श्रुतावपि' । श्रुतिः श्रवणद्वादशी । चातुर्मास्यद्वितीया गर्ग्गेणोक्ताः । 'शुचावूर्ज्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः । पूर्वं चोर्द्ध्वमनध्यायमहः संक्रमणे निशि । दिवापूर्वोत्तरं रात्राविति वेदविदोविदुः' । याज्ञवल्क्यः । 'त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते । सन्ध्यागार्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्व्यनिशमारण्यकमधीत्य च' । तथा 'पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्ज्जारमूषकैः । कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये' । शक्रध्वजस्योद्वासनदिने उत्थापनदिने चेत्यर्थः । अनध्याया ध्ययनदोषानाहस्मृतिचन्द्रिका । 'अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम् । ब्रह्मवीर्य्यश्रितं तेजो निकृन्तति यमः स्वयम्' । स्मृत्यर्थसारे विशेषः 'चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्सु च सर्वदा । दुर्म्मेधानामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च' । दुर्म्मेधानां विस्मृतिशीलानां । स्मृतिचन्द्रिका । 'उदयेऽस्तमये चापि मुहूर्त्तद्वयगामि यत् । तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायं विना विदुः' । तथा । 'तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रादिनान्तरे । उपवासव्रतादीनां तिथिमाहुस्तथैव च' । मैथिलादिनिबन्धे विशेषः । 'प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । दिनन्दूषयते सर्वं मेघबिन्दुरिवोदकम्' इति संक्षेपः ।

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
सर्वतिथिनिर्णयाख्यो गत उद्धारस्तुरीयोऽयम् ॥ ४ ॥

अथ मुक्तकव्रतानि। तिथिविशेषानियतत्वं मुक्तकत्वम्। आदित्यपुराणोक्तं पुत्रोत्पत्तिव्रतम्। श्रवणे श्रवणे वर्षं यावत्स्नानम्। इदं च वसिष्ठपुत्रेण शक्तिना कृतम्॥

अथ विष्णुधर्म्मोक्तं शत्रुनाशव्रतम्। 'कृतोपवासो याम्येषु कृत्तिकासु च सर्वदा। पूजयेद्वासुदेवं वै कुङ्कुमेन सुगन्धिना' इति॥

अथ लिङ्गपुराणोक्तं ज्येष्ठापूजाव्रतम्। 'अलक्ष्मीरग्रतो जाता पश्चाल्लक्ष्मी हरेः प्रिया। ज्येष्ठा तेन समाख्याता ह्यलक्ष्मीर्द्विज-

ज्येष्ठाख्यानकम

सत्तम। तद्भर्त्ता दुःसहो नाम मुनिः सतु तया सह। सर्वत्र भ्रममाणोऽपि स्वस्थलं नाध्यगच्छत'। तं मार्क्कण्डेयः प्राहस्म 'यत्र भार्य्या च भर्त्ता च परस्परविरोधिनौ। सभार्य्यस्त्वं गृहं तस्य विशेथा भयवर्ज्जितः। वासुदेवे रतिर्नास्ति नास्ति यत्र सहोदरे। जपहोमादिकं नास्ति सभार्य्यस्त्वं समाविश। रात्रौ रात्रौ गृहे यस्मिन् कलहो वर्द्धते मिथः। अनया सार्द्धमनिशं विश त्वं भयवर्ज्जितः। अगस्त्यार्क्कादयो वापि बन्धुजीवो गृहेषु वै। करवीरो विशेषेण नन्द्यावर्त्तमथापि वा। मल्लिका वा गृहे यस्य सभार्य्यस्त्वं समाविश। बालानां प्रेक्षमाणानां यत्र वृद्धा हि भुञ्जते। मिष्ठान्नं तत्र संहृष्टः सभार्य्यस्त्वं सदा विश। या नारी शौचविभ्रष्टा देहसंस्कारवर्ज्जिता। सर्वभक्ष्यरता नित्यं तस्या स्थानं समाविश। पृष्ठतोमैथुनं येषां श्ववच्च खरवच्च वा। जले वा मैथुनं कुर्यात्सभार्य्यस्त्वं समाविश। यः शृङ्गाद्यौषधैः क्षुद्रैः शेफमालिप्य गच्छति। भगद्रावं च कुरुते सभार्य्यस्त्वं समाविश। तस्मात्प्रदेयस्तस्यै च बलिर्नित्यं नरेश्वरैः। विष्णुभक्तैर्न सन्देहः सर्वयत्नेन सर्वथा। अङ्गनाभिः सदा पूज्या बलिभिर्विविधैर्द्विजाः'। भविष्योत्तरे तु मृतवत्सादीनां विशेषेणैतद्व्रतमुक्तम्। मन्त्रश्च। 'शार्ङ्गैर्बाणैश्च खड्गैश्च आरनालादतर्प्पणैः। अन्यैरप्यायुधैर्युक्तां ज्येष्ठे त्वामर्चयाम्यहम्॥

अथ सौरधर्म्मोक्तं मार्ग्गशीर्षादिद्वादशमासिकमादित्यव्रतम् । कुष्ठादिनाशः पुत्रादिप्राप्तिश्च फलम् । आग्रहायणादिमासेषु द्वादशसु प्रतिमासरविवारेषु क्रमेण तुलस्यादिद्वादशवस्तुभिरुपवासनियमः । तुलसीपत्रत्रय–घृतपलद्वय–तिलमुष्टित्रय–दधिपलत्रय–दुग्धगोमय–तोयाञ्जलित्रय–मरिचत्रय–शक्तुपलत्रय–गोमूत्र–सिता–दुग्धोदनैः खण्डनेति । रविपूजा प्रतिमासं रौप्यरथोपरि सूर्य्यप्रतिमां स्थाप्य । अन्ते उद्यापनं, फलं चोक्तमेवेति ॥

अथ वराहपुराणोक्तं व्यतीपातव्रतम् । सोमसूर्य्ययोः क्रुद्धदृष्टिपाताद्व्यतीपातः समभवत् । सोमसूर्य्यावूचतुः । 'कोपदृष्ट्या नौ विविधादतिपाताद्भवानभूत् । व्यतीपातस्ततो नाम्ना भवान्भुवि भविष्यति ॥ स्नानदानजपहोममर्चनं यस्त्वदीयसमये समाचरेत् । तस्य पुण्यमिह नौ प्रसादतोऽनन्तमस्तु तव चाप्यनुग्रहात् । तत्काले तव विदधाति पूजनम् यस्तस्येष्टं भवतु भवेः सुभद्ररूपः । पुत्रायुर्द्धनसुखकीर्त्तिपुष्टिरूपारोग्याद्यं गुणिजनवल्लभेत सर्वम्' । प्रतिमादिविशेषो निबन्धे । उपवासः । त्रयोदशमासिकं व्रतम् । उद्यापनं चतुर्दशे । एतदेव व्रतं नारदीयेप्युक्तम् । हयश्ववराहयोः संवादः । 'शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं हिरण्मयम् । वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूजयेद्गरुडध्वजम् । गोक्षीरेणैव सम्पूर्णं कामभाजनमुत्तमम् । स्थापयेद्देवदेवेशं स्थानं तत्रैव कल्पयेत्' । हरिसालोक्यम् ।

अथ भविष्योत्तरोक्तं भद्राव्रतम् । 'सुता मार्तण्डदेवस्य छायायां जनिता पुरा । शनैश्चरस्य भगिनी सोदर्य्यातिभयङ्करी । सा जातमात्रा भुवनं ग्रस्तुं समुपचक्रमे' । तादृशीं भद्रां दृष्ट्वा कस्मै देयेति चिन्तयद्रविः । यस्मै दित्सति तमेव भक्षयति । एवं तया जगद्भोक्तुमारब्धम् । ततो ब्रह्मा सूर्य्यायोपलम्भन्ददौ ।

सूर्य्येण चासामर्थ्ये दर्शिते ब्रह्मा । 'उवाच विष्टिमानाय्य शृणु भद्रे मयोदितम् । करणैः सह वर्त्तस्व ववबालवकौलवैः । सप्तमेऽर्द्धदिने प्राप्ते यदभीष्टं कुरुष्व तत् । यात्राप्रवेशमाङ्गल्यकृषिवाणिज्यकारकान् । भक्षय स्वाभिमुखगान्नरान्मार्ग्गप्रवर्त्तिनः । नोद्वेजनीयो हि जनो भवत्त्या दिवसत्रयम्' । भद्रास्तोत्रव्रतपूजादिप्रकारोन्यत्रेति ॥

अथ ब्रह्माण्डपुराणोक्तमर्द्धश्रावणीव्रतम् । 'प्राप्ते तु श्रावणे मासि शुक्लपक्षे मनोहरे । संस्थाप्य पार्वतीन्देवीं पूजयेद्भक्तिभावतः । मासं यावन्नियमतः संस्मरन्पार्वतीं हृदि' । एकभक्तादिकं, सकलव्रतपरिपूर्त्तिः फलम ।

अथ भविष्यपुराणोक्तो वृन्ताकत्यागविधिः । कृष्ण उवाच । वृन्ताकस्य विधिं वक्ष्ये शृणु पार्थ समाहितः । संव्वत्सरं वा षण्मासान् त्रीन्वा मासान्नभक्षयेत् । अथ भरण्यां मघायां वा एकरात्रोपवासं कृत्वा चतुर्द्दशयमानामावाहनं पूजां होमं च कृत्वा तिलाज्यैस्ततः शक्तौ सत्यां स्वर्णवृन्ताकं कृष्णां गां तथा वृषभं च कुण्डलमंगुलीयकं क्षत्रोपानहौ च विप्राय दद्यात् । विप्रान्भोजयित्वा आशिषो वाचयेत् 'अनेन विधिना यस्तु वृन्ताकं संप्रयच्छति । त्रीन्मासान्वाथ षण्मासान्वर्षं चैकं न भक्षयेत् । अथवैनं विधिं कृत्वा यावज्जीवन्त्यजेद्बुधः' । पौण्डरीकाश्वमेधयोः फलम् । अच्युतसालोक्यञ्च । अपरं च । 'सप्तकोटिसहस्राणि नाकपृष्ठे महीयते । सप्तजन्मान्तरं यावद्यमलोकं न पश्यति' इति ॥

अथ चैत्रादिमासव्रतानि । मात्स्ये । 'वर्ज्जयित्वा मधौ यस्तु दधिक्षीरघृतैक्षवम् । दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्माणि पट्टवस्त्रयुतानि च । सम्पूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति । एतद्गौरीव्रतं नाम भवानीलोकदायकम्' । भविष्योत्तरे । 'चैत्रे त्रिरात्रं नक्ताशी

नद्यां स्नात्वा ददाति यः । अजाः पञ्च पयस्विन्यो दरिद्राय कुटुम्बिने । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन’ इति । वामनपुराणे ‘चैत्रे मासि विचित्राणि शयनान्यासनानि च। विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेषु च’ ॥

अथ वैशाखः । महाभारते । ‘निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं योजितेन्द्रियः । प्रातःस्नायी नरः स्त्री वा ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्’ । वामनीये । ‘गन्धमाल्यानि च तथा वैशाखे सुरभीणि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये’ ॥

अथ ज्येष्ठः । भविष्योत्तरे । ‘पिष्टकेन कजं कृत्वा ज्येष्ठे मासि च वैदिकम् । पुष्पैः सम्पूज्य गन्धाद्यैर्भाववस्त्रविभूषितैः । वर्षकोटिगुणं साग्रं सूर्य्यलोके महीयते’ । कजो ब्राह्मणः । वामनीये । ‘उदकुम्भाम्बु धेनुं च तालवृन्तं सचन्दनम् । त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि च’ ॥

अथाषाढः । महाभारते । ‘आषाढमेकभक्तेन नीत्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते’ । वामनीये । ‘उपानद्युगलं छत्रं लवणामलकानि च । आषाढे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तितः’ ॥

अथ श्रावणः । महाभारते । ‘श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् । यत्र तत्राभिषेकेण पूजयेज्ज्ञातिवर्द्धन’ इति । वामनपुराणे । ‘घृतं च क्षीरकुम्भाँश्च धृतधेनुं फलानि च । श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिता ॥

अथ भाद्रः । भारते । प्रौष्ठपद्यं च यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यः स्फीतमतुलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते’ । वामनपुराणे । ‘मासि भाद्रपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पिषी । हृषीकेशप्रीणनार्थं लवणं सगुडोदनम्’ ॥

अथाश्विनः । यमः । 'घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातये । प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते' । वामनीये । 'तिलास्तुरङ्गं वृषभं दधि ताम्रवशादिकम् । प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य दद्यादाश्वयुजे नरः' । वशा धेनुः ॥

अथ कार्त्तिकः । पाद्मे । 'कृत्स्नः संवत्सरः पुण्यस्तस्माद्वर्षा सुपूजिता । वर्षायाः कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकाद्भीष्मपञ्चकम् । एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । एकतः कार्त्तिके वत्स सर्वदा केशवप्रियः । कोटिकोटिसहस्राणि पापानि सुबहून्यपि । निमिषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके' । नारदीये । 'कृच्छ्रं वाप्यतिकृच्छ्रं वा प्राजापत्यमथापि च । सम्प्राप्ते कार्त्तिके मासि कुर्य्याच्छक्त्यातिपुण्यवान्' । स्कान्दे । 'अव्रतेन नयेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्म्मबहिष्कृतः । दुर्ल्लभा मालतीपूजा दुर्ल्लभा तुलसी मुने । दुर्ल्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्ल्लभं साधुसेवनम् । दुर्ल्लभो द्वारकावासो दुर्ल्लभं कृष्णदर्शनम् । दुर्ल्लभं गोमतीस्नानं दुर्ल्लभं कार्तिके व्रतम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथायाः श्रवणं हरेः । दर्शनं वैष्णवानां च महापातकनाशनम्' । ब्रह्मपत्रे पालासपत्रे । इदं वानप्रस्थादिपरम् । यदाह मिताक्षरा । 'पद्मपालासपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभेच्चान्द्रायणं फलमिति । कार्त्तिकेतरमासपरं वेति । नारदीये । 'अभ्यङ्गेऽभ्यवहारे च तैलमूर्ज्जे विवर्ज्जयेत् । भविता नारकी विप्र तैलाभ्यङ्गी नरः किल' । तैलमत्र तिलप्रभवस्नेहः । 'तैलत्यागी तिलान्दद्याद्द्रोणमात्रान्सकाञ्चनान्' इति वचनात् । सर्वत्र निषेधान्वयी तिलप्रभवस्नेह एव व्याकरणेन तत्रैव शक्त्यवधारणादिति । पाद्मे स्नानमन्त्रोयथा 'कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दन । प्री-

त्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह' । मया लक्ष्म्या । इदं मन्त्रं समुच्चार्य्य मौनी स्नायाद्व्रती नरः । व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिषूदन । नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्त्तिके पापनाशने । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहित प्रभो । न गृहे कार्त्तिकं कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकं कुर्य्याद्विशेषेण तु भाविनि' । स्कान्दे । 'एकेन जातीपुष्पेण कार्त्तिकेय महामते । तुलसीदलार्द्धभागेन कार्त्तिके मुक्तिमाप्नुयात् । जातीपुष्पसहस्रस्य यो मालां संप्रयच्छति । विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेत्स भवने विष्णोर्विष्णुतुल्यपराक्रमः । मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्त्तिके । पापाक्षरकृतां मालां शौरिस्तस्य प्रमार्ज्जति । अर्च्चयित्वा हृषीकेशं कुसुमैः केतकोद्भवैः । पुण्यं तद्भवनं याति केशवस्य शिवं मनुः(?) । प्रयागो माघमासे तु पुष्करं कार्त्तिके तथा । नर्म्मदा माधवे मासि हन्यात्पापं त्रिजन्मजम् । कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः । जन्मकोटिषु विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे । पद्मेनैकेन देवेशं योऽर्च्चयेत्कमलाप्रियम् । वर्षायुतसहस्राणां पापस्य कुरुते क्षयम् । अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते प्रणयार्च्चितः । पद्मैः पद्मालयाकान्तः पूजितः पद्महस्तधृक् । ददाति वैष्णवान्पुत्रान्भक्तिमव्यभिचारिणीम् । तुलसीदललक्षेण योऽर्च्चयेद्द्वारकाप्रियम् । जन्मायुतशतोत्थस्य पापस्य कुरुते शमम् । स्नानमात्रेण वै गङ्गा दर्शनादेव नर्म्मदा । घ्राणेन तुलसीपत्रं पापं जन्मार्ज्जितं हरेत् । गतो धात्रीघनच्छाये योऽर्च्चयेच्चक्रचिह्नितम् । पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धात्रीच्छायां समध्यास्य कुर्य्यात्पिण्डं च यो मुने । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य

तु । धात्रीफलं च तुलसी मृत्तिका द्वारकोद्भवा । सफलं जीवितं तस्य त्रितयं यस्य वेश्मनि । यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः । तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसते सुखम् । सरोरुहाणि तुलसी मालती मुनिपुष्पकम् । कार्त्तिके दयितान्याहुर्विष्णोर्दीपं च पञ्चमम् । इष्ट्वा क्रतुशतैः पुण्यं दत्वा रत्नान्यनेकशः । तत्पुण्यं तुलसीपत्रैः कार्त्तिके केशवार्च्चनात् । अगस्त्यकुसुमैर्देवं योर्चयेद्गरुडध्वजम् । दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकाग्निः प्रशाम्यति । न तत्करोति विप्रर्षे तपसा तोषितो हरिः । यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः । विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्त्तिके भक्तितोऽभ्यर्च्च्य वाजिमेधफलं लभेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं प्राप्यते मुने । मुनिपुष्पेण चैकेन कार्त्तिके तत्फलं स्मृतम् । बिल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्त्तिके कलिनाशनम् । पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां मयोदिता । शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र न पुनर्ज्जायते भुवि । मा मूढ मथुरां गच्छ मा प्रयागं च मार्बुदम् । दीपदानेन देवस्य सर्वं फलमवाप्स्यसि । राजन् कृते तु यत्पुण्यं नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत्फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वलते तुलसीमूले वाजिमेधेन तस्य किम्' । तिलतैलं तिलस्नेहः । अथानन्वयः । 'जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणोपार्ज्जितं च यत् । वृथा करोति तत्सर्वमकृत्त्वा तु प्रबोधिनीम् । शालग्रामशिलायान्तु नावाहनविसर्ज्जने । यतस्ततः शिलाचक्रे नित्यं संनिहितो हरिः । शालग्रामशिला यत्र यत्र द्वारावतीशिला । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । शालग्रामशिलां यस्तु तुलस्या परिपूजयेत् । प्रत्यहं कार्त्तिके मासि विष्णुलोकं स गच्छति । शालग्रामशिलापूजा गन्धपुष्पोदकादिकम् । विशेषात्कार्त्ति-

कार्तिकेदीपदानफलम्

के मासि सर्वाघौघविघातकम् । शालग्रामशिलापूजा किं पुनश्च-क्रचिह्निता' इतिवचनाच्चक्राङ्कितपूजाफलाधिक्यम् । 'स्नानार्चन-क्रियाकाले घण्टानादं करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्य-फलं शृणु । वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । वसते देव-लोकेषु अप्सरोगणसेवितः । प्रदक्षिणं यः कुरुते कार्त्तिके वि-ष्णुसद्मनि । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः' । अथ च-रणोदकादिमाहात्म्यम् । 'प्रपीतैर्म्मस्तके क्षिप्तैः श्रीविष्णोश्चरणो-दकैः । निवेदितान्नैर्भुक्तैश्च कार्त्तिके मुक्तिमाप्नुयात्' । गौतमः । 'शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षिप्तं तत्प्रकुरुते ब्र-ह्महा स निगद्यते' । विष्णुः 'कार्त्तिके मासि सकले सायङ्काले ति-लतैलेनाकाशदीपं दद्यात्' । पुष्करपुराणे । 'तुलायां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिप्रियम् । महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदः' । विष्णुः । 'कार्त्तिकं स-कलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन्हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते' । वामनपुराणे । 'रजतं कनकं दीपान्मणिमुक्ताफलादि-कम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्त्तिके नरः ॥

अथाग्रहणः । महाभारते । 'मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभुक्तेन सन्नयेत् । भोजयेद्ब्राह्मणान्शक्त्या मुच्यते व्याधिकिल्बिषैः । कृ-षी भोगी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते' । वामनपुराणे । खरोष्ट्राश्वन-रा गावः शकटादिरजादिकम् । दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मा-र्गशिरे नरैः ॥

अथ पौषः । महाभारते 'प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च । नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः' ॥

अथमाघः । विष्णुः । 'माघे मास्यग्नि प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा-सघृतशर्करं ब्राह्मणान्भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति' । भविष्योत्तरे ।

'पौर्णमास्याममायां वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि मकरस्थे दिवाकरे । अप्रावृतशरीरस्तु यः कल्यं स्नानमाचरेत् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः' । वामनपुराणे । 'माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनुश्च दानतः । तूलेन्धनादयश्चान्ये माधवप्रीणनाय च' । स्नानमन्त्रः 'मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भवेतिसङ्क्षेपः ॥

अथ फाल्गुनः । स्कान्दे । 'एकभक्तन्तु कुर्वाणः फाल्गुने मासि नित्यशः । स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः । वामनपुराणे । 'फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् । गोविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभैः ॥

अथागस्त्यार्घ्यविधिः । मात्स्ये । 'प्रत्यूषसमये विद्वान्कुर्य्यात्तस्योदये निशि । स्नानं शुक्लतिलैस्तद्वच्छुक्लमाल्याम्बरे गृही । स्थापयेदव्रणं कुम्भं माल्यवस्त्रविभूषितम् । पञ्चरत्नसमायुक्तं घृतपात्रेण संयुतम् । नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् । चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्तांकुरसंयुतानि । सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद्द्विजपुङ्गवाय । उत्क्षिप्य लंबोदरदीर्घबाहुमनन्यचेता यमदिङ्मुखस्थः । श्वेतां च दद्याद्यदि शक्तिरस्ति रौप्यैः खुरैर्हेममुखीं सवत्साम् । धेनुं बहुक्षीरवतीं प्रणम्य सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय । आ सप्तरात्रादुदयेऽर्घ्यमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण । यावत्समाः सप्तदशाथवा स्युरथोर्द्ध्वमप्येव वदन्ति केचित्' । मन्त्रश्च । 'काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतस-

१ 'अगस्त्य· खनमानेनि विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत्' इति भविष्योक्ते· ब्राह्मणस्य वैदिकमन्त्रेणैवार्घ्येऽधिकार· । सचायं मन्त्र ऋग्वेदे द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये यथा—'अगस्त्य खनमान खनित्रै प्रजामपत्य बलमिच्छमान्· । उभौ वर्णावृषिरुग्र पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम' ॥ इति ।

म्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोस्तुते । विन्ध्यवृद्धिक्षय-
कर मेघतोयविषापह । रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास नमोस्तु ते । वा-
तापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा । लोपामुद्रापतिः श्रीमा-
न्योऽसौ तस्मै नमोनमः । अनेन विधिना यस्त्वगस्त्यार्घ्यं निवेदयेत् ।
इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः । सप्तैव लोकानाप्नोति स-
प्तार्घान्यः प्रयच्छति ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतानि । भविष्योत्तरे । श्रीकृष्ण उवाच ।

चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरोवा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढव्रती ॥
गृह्णीयान्नियमान्नेतान्दन्तधावनपूर्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक्पृथक् ॥
मधुरस्वरो भवेद्राजन्पुरुषोगुडवर्ज्जनात् ।
तैलस्य वर्ज्जनात्पार्थ सुन्दराङ्गः प्रजायते ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान्रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत्स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात्क्वचित् ।
फलत्यागेन मतिमान्बहुपुत्रश्च जायते ॥
शाकमात्राशनाद्रोगी त्वपक्वादोऽमलो भवेत् ।
दधिदुग्धादिनियमात्स्वर्ग्गलोकं लभेन्नरः ॥
भूमौ संस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसविवर्ज्जनात् ॥
निराधिर्न्नीरुजो भोगी सुरामिषविवर्ज्जनात् ।
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
धारणान्नखरोम्णान्तु गङ्गास्नानं दिने दिने ।
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञास्खलिता भवेत् ॥

भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
नमो नारायणायेति जप्त्वानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात्कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
विष्णुदेवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ।
कल्पस्थायी भवेद्राजन्स नरो नात्र संशयः ॥
प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ।
हंसयुक्तविमानेन सच विष्णुपदं व्रजेत् ॥
तीर्थाम्बुना हरेः स्नानान्निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात्पार्थ चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ।
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपक्रियाफलम् ॥
षष्ठकालेऽन्नभोज्येन स्वर्गस्थायी नरो भवेत् ।
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं न स पश्यति ॥
भोजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ।
पर्णेषु योनरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं भवेत् ॥
शिलायां भोजनान्नित्यं प्रयागस्नानजं फलम् ।
यामद्वयं जलत्यागी न रोगैः परिभूयते ॥
एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ।

मात्स्ये विशेषः ।

'आषाढादिचतुर्मासमभ्यङ्गं वर्ज्जयेन्नरः ।
भोजनोपस्करं दद्यात्स याति भवनं हरेः ॥
आषाढादिषु वै यस्तु वर्ज्जयेन्नखकर्त्तनम् ।
वृन्ताकं च चतुर्मासं मधुसर्प्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्त्तिक्यां तत् पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥
महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मासं द्विजातये ।
हैमानि कार्त्तिके दद्याद् गोप्रदानसमं ततः ।
एतत्फलव्रतं नाम सूर्य्यलोकफलप्रदम् ॥

चातुर्मास्यव्रतं नित्यम् । यदाह महाभारते ।

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत्केनचिन्नरः ।
व्रतेन नोचेदाप्नोति कल्मषं वत्सरोद्भवम् ॥

तथा । वार्षिकांश्चतुरो मासान्व्रतं किञ्चित्समाचरेत् ।
असम्भवे तुलार्के च कर्त्तव्यं तत्प्रयत्नतः ॥

एतद्व्रतोपक्रमे मन्त्रावाह सनत्कुमारः ॥

'इदं व्रतं मयादेव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहम् ।
ततो भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन' ॥

महाभारते । चतुर्द्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥

चतुर्द्धा एकमादिप्रकारचतुष्टयेनेति ।

श्रीविश्वंभरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
मुक्तकनियमविनिर्णयनामाभूत्पञ्चमोद्धारः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठे समुद्धारे संक्रान्त्यादित्रयं मया ।
निर्णीयते सप्तमे तु श्राद्धं निर्णेष्यतेऽखिलम् ॥

संक्रान्त्यादित्रयम् संक्रान्तिर्मलमास उपरागश्चेति । तत्र संक्रान्तिर्नामसूर्य्यस्य पूर्वराशिपरित्यागेन राश्यन्तरगमनम् । सा च द्वादशसु मासेषु द्वादशविधा माघतोगणयेत् । अयनविषुवद्विष्णुपदीषडशीतयः । पुनरेवं श्रावणत इति । वृद्धवसिष्ठः । 'अयने विषुवे द्वे च चतस्रः षडशीतयः । चतस्रो विष्णुपद्यस्तु संक्रान्त्योद्वादश स्मृताः । मृगककर्टसंक्रान्ती द्वे उदग्दक्षिणायने । विषुवे द्वे तुलामेषौ गोलमध्ये ततोपराः' । मृगो मकरः । गोलं चलनम् । अयनविषुवयोर्गोलमध्य इत्यर्थः ॥ ज्योतिर्वसिष्ठः । 'वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं स्मृतम् । कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षडशीतिमुखाः प्रोक्ता षडशीतिगुणाः फलैः' इति । पुलस्त्यः ॥ 'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । युगादिषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणादृते ॥ अयने कोटिगुणितं लक्षं च विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदीषु च' । शातातपः । 'सूर्य्यस्य संक्रमे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तजन्मनि रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥ संक्रान्त्यां यानि दत्तानि हव्यकव्यानि मानवैः । तानि तेभ्यो ददात्यर्कः सप्तजन्मसु निश्चितम्' । स्मृत्यन्तरे विशेषः । 'मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ । षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम्' ।

संक्रान्तिनिर्णयः।

अथ संक्रान्तेः सूक्ष्मकालत्वात्कर्म्मानर्हतया पुण्यकालमाह वृद्धवसिष्ठः । 'संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मः दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः । तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्द्धं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रकाः' । इदं

सामान्यं, विशेषमाह स एव 'अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्द-क्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः पराः । वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दशेति । माधवीये चिन्तामणौ तु विशेषः । 'त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः । षडशीत्यां तु दशैवोत्तरा नाड्य इति लिखितम्, तत्तु । 'पुण्यायां विष्णुपद्यां तु प्राक्पश्चादपि षोडश । षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिका' इति वसिष्ठवचनेन विरुध्यते इति चेन्न । चतसृणां षडशीतीनामेकैकस्याः पञ्चदश नाड्यः पुण्याः, एवं मिलित्वा षष्टिसंख्याका भवन्तीत्यभिप्रायात् । न च संक्रान्तिसामान्यविषयत्वेनाधश्चोदूर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रा इत्युक्तम्, वाक्यान्तरेषु तु दशषोडशादिनाडीनां पुण्यत्वमुक्तमिति विरोध इति वाच्यम् । त्रिंशन्नाडीनां पुण्यत्वं तदपेक्षया षोडशनाडीनां पुण्यतरत्वं तदपेक्षया दशनाडीनां पुण्यतमत्वमित्यभिसंधेरिति । यदाह वसिष्ठः । 'या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमा इति' । वृद्धवसिष्ठो विशेषमाह 'अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्यान्हस्योपरि क्रिया । उदूर्ध्वं संक्रमणे चोदूर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम्' । यदार्द्धरात्रे संक्रान्तिस्तदा दिनद्वयं पुण्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः । 'संक्रमस्तु निशीथे स्यात्षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः । संक्रान्तिकाले विज्ञेयास्ततस्नानादिकं चरेत्' । ज्योतिर्वसिष्ठः । 'पूर्णे चैवार्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ' । मकरकर्कटयोस्तु विशेषमाह वृद्धगार्ग्यः । 'यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे च स्नानं दानं परेहनि । अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः' । भविष्योत्तरे । 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः । प्रभाते

वा निशीथे वा कुर्य्यादहनि पूर्वतः । कार्म्मुकं च परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानन्दानं परेहनि' । यत्तु । 'आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेहनि' । अस्यार्थः । यद्यर्द्धरात्रे तत्पूर्वदिनतिथ्या अभिन्ना तिथिर्भवति तदा पूर्वदिनं पुण्यं, भिन्नायां तिथावर्द्धरात्रे व्यतीते च परदिनं पुण्यमिति । देवीपुराणे । 'आसन्नसंक्रमे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोरिति विशेषवचनम् । तन्मकरकर्कटव्यतिरिक्तविषयं । हेमाद्रिस्तु वृद्धगार्ग्यभविष्योत्तरवचनान्यनादृत्य 'अर्द्धरात्रे कुलीरश्चेत्पुण्यं पूर्वमहर्भवेत् । यद्यर्द्धरात्रे मकरः परं पुण्यं प्रकीर्त्तितम्' इति स्वयं संजग्राह । अत्र 'रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानंचैव विशेषत' इति निषेधे प्रतिप्रसवमाह जाज्ञवल्क्यः । 'राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च' ।

अथ संक्रान्तिप्रसङ्गान्नदीनां रजोदोष उच्यते । व्याघ्रपादः । 'सिंहकर्कटयोर्म्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाः' । भविष्योत्तरे विशेषः । 'आदौ कर्कटके देवि महानद्यो रजस्वलाः । त्रिदिनं च चतुर्थेह्नि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यथा' । प्रतापरुद्रीये विशेषः । 'याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितोभुवि । तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासर' इति । स्मृतिसंग्रहे । 'तपनस्य सुता गङ्गा गौतमी च सरस्वती । रजसा नाभिभूयन्ते वेणाच नदसंज्ञिताः' । रजोदुष्टमप्यंबु गङ्गाज-

---

१ महानद्यश्च ब्राह्मे—गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥ भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः । द्वादशैतामहानद्यो देवर्षिक्षेत्रसम्भवाः ॥

लसङ्गात्पावनं भवति । तदुक्तं मात्स्ये । 'पुण्यांभसा समायोगाद्दुष्टमप्यम्बु पावनमिति । महाभारतेपि । 'अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम्' इति सूर्य्यसेनीये । तन्न । 'तासु स्नानं न कुर्वीतेतिवचनान्नद्याधिकरणकस्नाननिषेधात् । रजोदुष्टा हि नद्यो नतूद्धृतं तज्जलं वचनाभावादिति व्याघ्रपादः । 'अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् । रजोदुष्टे विपर्य्यासे ग्रामभोगी न बाध्यते । इति वचनं भोगः स्नानमेव निषिद्धम् प्रतिप्रसूयत इतिध्येयम् ॥

अथ मलमासनिर्णयः । मलमासश्चान्द्रः सितादिःसंक्रान्तिरहितः संक्रान्तिद्वययुतश्चेति । मलमासो द्विविधः, अधिमासः क्षयमासश्च । संक्रान्तिरहितोधिमासः, संक्रान्तिद्वययुतः क्षयमासइति । तदुक्तं काठकगृह्ये । 'यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयोमासः स्यात्तु त्रयोदशः' । यत्रामावास्याद्वयमध्ये न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयं वा स मलमास इत्यर्थः । यदाहगार्ग्यः । 'अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्ज्जितं । मलमासः स विज्ञेयोमासः श्राद्धाख्य उत्तरः । एकराशिगते सूर्य्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् हव्यकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोधिमासकः' । नामव्यवस्थामाह वसिष्ठः । 'मासे सम्वँत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदाभवेत् । तत्रोत्तरश्चोत्तमः स्यात्सूर्य्यस्य च मलिम्लुचः' । अयमधिमाससंज्ञोपि असंक्रान्तिमासे त्वाद्यो मलिम्लुचः उत्तरः शुद्धः । द्विसंक्रान्तमासस्तु मलमास एव नाधिमासः । तदाह सत्यः । 'राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः । नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलम्' । द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्योपि । ज्योतिः शास्त्रे । 'असंक्रान्तिमासोधिमासः स्फुटं स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येधिमासद्वयञ्च । एकत्र मा-

सद्वितयं यदि स्याद्वर्षेऽधिकं तत्र परोधिमासः । त्रयोदशं तु श्रुतिराह वेदे चतुर्द्दशः क्वापि न चास्ति दृष्टः' । अयं च त्रयोदशो मासः त्रिंशमासादूर्द्ध्वं षट्त्रिंशमासात्पूर्वं भवतीति नियमः । ज्योतिःशास्त्रे 'त्रिंशत्षट्त्रिंशमासस्य ह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोः । अधिमासोऽवकल्प्येत वादरायणकीर्त्तितः' । अनयोरेवासंक्रान्तस्य संसर्पकइति द्विसंक्रान्तस्याहर्प्पतिरिति च संज्ञान्तरम् । तदुक्तम् । 'दर्शद्वयं यदैकस्मिन्सौरे संसर्प्पकोभवेत् । अहर्प्पतिर्यदैकास्मिंश्चान्द्रे द्वौ संक्रमौ तदा । संसर्प्पाहर्प्पतीचेति द्विविधावधिमासकौ । मासौ पूर्वापरौ दुष्टौ परपूर्वौ शुभावहौ' इति । अत्रेदं बोध्यम् । स्फुटमानागत एवाधिमासः, न तु मध्यममान एव, तस्य श्रौतस्मार्त्तव्यवहारानुपयोगात् । तदुक्तम् । 'इन्द्राग्नी यत्र हूतेये मासादिः सम्प्रकीर्त्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये पर्य्याप्तौ पितृसोमकौ । तमतिक्रम्य तुर्यदा रविर्गच्छेत्कदाचन । आद्योमलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृत' इतिवचनाभ्यां शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो भवतीति । अस्य नियतं भवनकालमाह 'द्वात्रिंशाद्भिर्गतैर्मासैर्द्दिनैः षोडशभिस्तथा । चतुर्घटीयुतैर त्रपतत्येकोऽधिमासक' इति । अत्र वाक्ये दर्शान्तविवक्षाया कृष्णद्वितीयायां घटिकाचतुष्टयगतेधिमासोपक्रमः प्राप्तः । अतएवोक्तं 'असंक्रान्तिमासोधिमासः स्फुटं स्यादिति । स्फुटः स्फुटमानलब्धः । मध्यममानागतस्यासंक्रान्तस्य ज्योतिश्शास्त्र एवोपयोगः । अयं चाधिमासो न मध्यममानागताधिमासवन्नियतः । व्यभिचारस्य स्फुटत्वादिति । उक्तं हि । 'षष्ट्या तु दिवसैर्म्मासः कथितो वादरायणैः । पूर्वार्द्धन्तु परित्यज्य कर्त्तव्या उत्तरे क्रिया' इति । एवं द्विसंक्रान्तमासोपि शुक्लप्रतिपदादिः । यदा चायं भवति तदा वर्षमध्ये क्षयमासस्योभयत एकया संक्रान्त्याऽसंक्रान्तमासद्वयं भवतीति । तदुक्तम् । तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेति । त्रपं चात्र पूर्वासंक्रा-

न्तादिकं चान्द्रमासद्वादशभिर्भवति न चैत्रादिकम् । चैत्रादिषट्के कदाचिदपि द्वितीयासंक्रान्त्यसम्भवात्। अयञ्च मासद्वयात्मकस्तदुक्तम्। 'दर्शान्तयोर्द्वयोर्म्मध्येऽधिमासश्चैत्रसंज्ञकः। द्वे संक्रान्तीक्षयः स्यात्स एकोपि द्व्यात्मको भवेत्' इति। अत्रोत्तर एवासंक्रान्तो मलिम्लुचम्। यदाह जाबालिः। 'एकस्मिन्नापि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ। पूर्वो मासः प्रशस्तः स्यादपरस्तु मलिम्लुचः'। तथा। 'मासद्वयेऽब्दमध्ये वा संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्रकृतस्तत्र पूर्वस्स्यादधिमासस्तथोत्तर' इति। यदाश्विनादिषट्के एकोऽसंक्रान्तः। अपरस्तदुत्तरचैत्रादिषट्के तदा पूर्वोऽसंक्रान्तः शुद्धः। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते। 'चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत्। दृष्टाहि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्त्रयोदशी' इति। तस्मिन्नुत्तरश्चैत्रादिषट्के त्रयोदशी मूर्त्तिरधिमासरूपा। चैत्रादर्वागित्याश्विनपर्य्यन्तं बोध्यम्। अत एवोक्तं 'घटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके चापके तथा। मकरे वाथ कुम्भेच नाधिमासो विधीयते। मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि। दैवं पित्र्यं तथा कर्म्म तुलास्थे कर्त्तुरक्षयम्' इति सङ्क्षेपः॥

अथाधिमासकार्य्याकार्य्यनिर्णयः। काठकपरिशिष्टे। 'मले ऽनन्यगतिं नित्यां कुर्य्यान्नैमित्तिकीं क्रियां'। बृहस्पतिः। 'नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे। तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च'। यमः। 'गर्भे वार्द्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्म्मणि मासिके। सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्ज्जयेत्। तीर्थस्नानं जपो होमो यस्तु व्रीहियवादिभिः। जातकर्म्मान्तकर्म्माणि नवश्राद्धं तथैव च। मघात्रयोदशी श्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश।

१ नविद्यते अन्या आचरणरूपात् गतिर्यस्याः सा तथा ताम्, तथा च यस्या अन्यस्मिन् मासे करणेऽपि न सम्पूर्णतासिद्धिस्ताम्॥

चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानश्राद्धदानजपादिकम् । कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा' । अत्र तीर्थस्नानमपूर्वतीर्थस्नानभिन्नम् । 'मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्ज्जयेत्' इति वचनात् । नैमित्तिकं तु पूर्वत्र परत्र वा यदैव निमित्तं सम्पद्यते तदैव कार्य्यम् । तदाह गभस्तिः 'जातकर्म्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च । ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वत्र परत्र वा' । पूर्वत्र परत्र वा मासे, निमित्तवशादितिशेषः । मात्स्ये । 'चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि । मलमासेपि देयं स्याद्दत्तमक्षयकारकम्' । मरीचिः । 'योगे चालभ्यं-योगेपि सीमन्ते पुंसवे तथा । यद्दानादिकमुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति' । व्यासः । 'श्रौतस्मार्त्तक्रिया याश्च द्वादशे मासि कीर्त्तिताः । त्रयोदशे तु ताः सर्वाः राक्षस्यः परिकीर्त्तिताः' । एतत्काम्येष्टिविषयम् । यदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे । 'अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीर्विवर्ज्जयेत्' । अवषट्कारहोमा अग्निहोत्रोपाशनवैश्वदेवाद्याः । पर्व दर्शपौर्णमासेष्टिः पार्वस्थालीपाकश्च । आग्रयणं नवान्नेन क्रियमाणेष्टिः, सा चापदि पुरातनान्नाभावे । नवान्न भोजनार्थं कर्त्तव्या नत्वनापदि । मात्स्ये । 'दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवासरम् । गोभूतिलहिरण्यानां मासेपि स्यान्मलिम्लुचे' । ऋष्यशृङ्गः । 'सव्वँत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्लुचः । तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यादिन्दुसङ्क्षये' । अयं निषेधो दार्शिककाम्यश्राद्धविषयः । यदाह जावालिः । 'नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्य्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन' ।

मलमासमृतानां वार्षिकम् कार्य्यं — मलमासमृतानां तु मलमासे प्रत्याब्दिके प्राप्ते मलमास एव न शुद्धे । तदाह भृगुः । 'मलमासमृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रति-

१ अलभ्ययोगेऽर्धोदयपद्मकादियोगे ।

वत्सरम् । मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषान्तु कदाचन' । तुशब्द एवार्थे । सत्यतपाः । 'वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मृताहे तन्मलिम्लुचे । कुर्य्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामितरत्रतु' । वृद्धवसिष्ठः । 'श्राद्धीयाहनि सम्प्राप्ते अधिमासोभवेद्यदि । मासद्वयेपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न दुष्यति' । व्यासः । 'षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः । उत्तरे देवकार्य्याणि पितृकार्य्याणि चोभयोः' । इदं वचनद्वयं मासिकादिश्राद्धविषयं, तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । 'यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्य्यान्मासद्वयेपि वा' । आपरपक्षिकमाश्विनापरपक्षीयभिन्नं सर्वमासकृष्णपक्षीयम् । 'वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते' इति । 'महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्म्माद्यपि कर्म्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मले' इति च भृगुपरिशिष्टवाक्याभ्यां महालयश्राद्धस्य मलमासे निषेधात् । वसिष्ठः । 'असंक्रान्तेपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमन्द्विजैः । तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा' । सपिण्डीकरणमब्दे पूर्णे यत्क्रियते तदत्र ग्राह्यम् ।

अथाधिमासे वर्ज्याणि । परिशिष्टे । 'सोमयागादिकर्म्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे । महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्म्माद्यपि कर्म्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्ज्जयेन्मले' । स्पष्टमासेति मासविशेषनाम्ना यद्विहितं कर्म्म वैशाखे कार्य्यमित्यादिकं मलिम्लुचे वर्ज्जयेदित्यर्थः । मनुबृहस्पती । 'अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च जपदानव्रतानि च । देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः । माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्ज्जयेत्' । वृषोत्सर्गः काम्य एव नत्वेकादशे क्रियमाणः । तस्य नैमित्तिकत्वात् । 'बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तङ्गते गुरौ । मलमास इवैतानि वर्ज्जयेद्देवदर्शनम्' । देव-

दर्शनमपूर्वं । तदाह गार्ग्यः । 'अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्ट-भार्गवे । मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्ज्जयेत्' । शातातपः । 'अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे क्षीणे बाले मलिम्लुचे । व्रतारम्भापवर्गश्च न कुर्य्यान्मौञ्जिबन्धनम्' । गार्ग्यः । 'नवान्नप्राशनं चौलं विवाहं मौञ्जिबन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्म्माणि काम्यं वृषविसर्ज्जनम् । अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्'। नामेतिस्वकाले चेदकृतं तन्न कार्य्यम् । 'नामकर्म्म च जातेष्टिं यथाकालं समाचरेत् । अतीपातेपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदम्' इति गार्ग्यात् । अतीपाते मलमासादौ न पापदमित्यर्थः । वसिष्ठः । 'वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठां यज्ञकर्म्म यत् । न कुर्यान्मलमासेऽपि महादानव्रतानिच' इति । मरीचिः । 'गृहप्रवेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवम् । न कुर्य्यान्मलमासेपि गुरुशुक्रे तथास्तगे' । मात्स्ये । 'आधानयज्ञकर्म्माणि प्रायश्चित्तव्रतानि च । न कुर्य्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुर्वोरुपप्लवे' । स्मृतिसंग्रहे । 'आरम्भं दर्शपूर्णमास्योरग्निहोत्रस्य चादिमम् । प्रतिष्ठारामकूपादि मलमासे विवर्ज्जयेत्'। ज्योतिषे ।'उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा विवाहयात्रा च वधूप्रवेशः । तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा वृहस्पतौ सिंहगते न कुर्य्यात्' । वायवीये । 'गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेपि वृहस्पतौ' । नच प्राप्तगयस्यैव श्राद्धमनिषिद्धम्, यात्रैव तु निषिद्धेतिवाच्यम् । 'अधिमासे च जन्मर्क्षे अस्तेच गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रा न कर्त्तव्या गयागोदावरीं विना' इतिवचने गयायात्राया अनिषेधादिति ।

अथ मलमासव्रतम् । प्रतापमार्त्तण्डे ।

अधिमासे तु सम्प्राप्ते द्वादशी वाथ पूर्णिमा ।
व्यतीपातादिने चापि किञ्चिद्दानं महाफलम् ॥

सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
तस्योक्तदिवसे दानं विष्णुप्रीत्यै विधीयते ।
आज्यपक्वं गुडैर्युक्तं त्रयस्त्रिंशदपूपकम् ॥
कांस्यपात्रे विनिःक्षिप्य शक्तितो दक्षिणान्वितम् ।
उपानच्छत्रसंयुक्तं विप्राय विनिवेदयेत् ॥
कलाकाष्ठादिरूपेण यो नित्यं वर्त्तते हरिः ।
गृहाण विप्ररूपेण तस्मै कालात्मने नमः ॥
यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य वाहनम् ।
शङ्खः करतले पद्मं स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
अधिमासे तु सम्प्राप्ते वस्त्रादिकमनन्तकम् ।
दानं गृहाण सर्वात्मन्व्रतसम्पूर्त्तिसिद्धये ॥
साज्यञ्च गुडसंयुक्तं त्रयस्त्रिंशदपूपकम् ।
प्राणिनां प्रीणनार्थाय तस्मै कालात्मने नमः ॥
कुरुक्षेत्रमिदं क्षेत्रं साक्षाद्विष्णुरयं द्विजः ।
समादत्तमिदं सर्वं गृहाण पुरुषोत्तम ॥
अधिमासे तु सम्प्राप्ते पात्रयुक्तं जनार्दनम् ।
उद्दिश्यापूपदानेन स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
येनाक्रान्तास्त्रयो लोका दानवाश्च वशीकृताः ।
शरण्यः सर्वभूतानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
एतेमन्त्राः । इति पद्मपुराणीयं विधानम् ।

अथ ब्रह्माण्डपुराणीयं उमामहेश्वरयोः सम्वादे अप्सरसां दुर्व्वाससा दत्तशापानां कथाप्रसङ्गेनैतद्व्रतकथनम् ॥

'मासेऽधिके सदा देवि स्थाणुः पूज्यः सुरासुरैः ।
यैरर्च्चितं स्थिरं लिङ्गं चलं वा पृथुलोचने ॥

मलिम्लुचे मदीयं वा मासमेकं वरानने ।
वसन्ति ते मम पुरे यावत्कल्पः समाप्यते ॥
अपूज्ये पूजयेद्देवं सर्वकामफलं लभेत् ।

अपूज्ये मलमासे । तत अप्सरसामुपाख्यानम् ॥

इष्टान् कामानवाप्नोति मासं सम्पूज्य शङ्करम् ।
मलिम्लुचे सदा देवि पुत्रपौत्रयुतो भवेत् ॥
लक्ष्मीवानायुरुत्तीर्णः शिवलोके महीयते ॥
अवैधव्यं लभेन्नारी गोसहस्रफलं लभेत् ।
नारी वा पुरुषो वापि कुमारी विधवाथवा ॥
यं यं कामयते कामं तं तं पूरयते नृणाम् ।

तत्र स्थाणुमूर्त्तौ शिवस्योमासहितस्य पूजा आवाहनाद्युपचारैः ॥

एकभक्तेन कर्त्तव्यं मासमेकं यतव्रतम् ।
त्रयस्त्रिंशत्प्रदातव्यं वैणवं मृण्मयं च यत् ॥
सोपस्करं फलयुतं नृणां सौभाग्यदं पदम् ।
समाप्ते तु व्रते पूर्णे जागरं पार्वतीपुरः ॥
गीततूर्य्यनिनादैश्च क्षपयेच्छर्वरीमुखम् ।
उद्देष्टारं सपत्नीकं पूजयेद्यत्नतो गुरुम् ॥
प्रतिपच्छुक्लपक्षाच्च यावत्कृष्णचतुर्दशि ।
एकभक्तेन कर्त्तव्यं पश्चाद्व्रतसमापनम् ॥

रुद्रयामलेपि । उमाशङ्करपूजनम् । दुर्वासा उवाच ।

श्रूयतां मलमासस्य विधानं कथयामि वः ॥
यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते पापकञ्चुकात् ।
मलमासमनुप्राप्य शुक्लपक्षे तथाऽपरे ।
तीर्थे वा यदि वा गेहे व्रतं कार्य्यं नरोत्तमैः ॥
प्रतिपद्दिवसेऽष्टम्यां पञ्चम्यां वा प्रयत्नतः ।

एकादश्यां च भूतायां चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
सन्ध्यायां नियमं कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्वकम् ।
प्रातरुत्थाय मेधावी स्नात्वावश्यकमाचरेत् ॥
तदनुप्रतिमामेकां सुवर्णस्य शिवाकृतिम् ।
कारयेद्वित्तमानेन स्नापयेच्च यथाविधि ॥
पञ्चामृतैस्ततो वस्त्रयुग्मेन परिवेष्टितम् ।
ताम्रपात्रोपरिन्यस्य स्थापयेत्कलशे सुधीः ॥
जलपूर्णे सरत्ने च पूगीफलसमन्विते ।
भूषिते पुष्पमालाभिः सप्तधान्योपरिस्थिते ॥
तत्र प्रतिष्ठां कुर्वीत स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
चन्दनेन सुगन्धेन पुष्पैः कालोद्भवैस्तथा ॥
धूपदीपैः सनैवेद्यैस्ताम्बूलैश्च फलैः शुभैः ।
अर्चयित्वार्प्पयेत्तत्र छत्रोपानत्कमण्डलुम् ॥
स्वस्थस्तदनु विप्रस्य सकाशाच्छृणुयात्कथां ।
अथाचार्य्यं समभ्यर्च्य तस्मै देयं समर्प्पयेत् ॥
परिच्छदयुतं पश्चाद्गोधूमान्नं सशर्करम् ।
सघृतं भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
गृहीत्वा ऽच्छिद्रवाक्यानि ततो भोजनमाचरेत् ।
अक्षारलवणं बालकुटुम्बपरिवेष्टितः ॥
एवं कुर्वन् व्रतं मर्त्यो मुच्यते पापसञ्चयात् ।
तस्मान्नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं पापभीरुभिः ॥
अब्दत्रयार्ज्जितं पुण्यमकृतं हन्ति नान्यथा ।
इति श्रीरुद्रयामलस्य मलमासनिर्णयः समाप्तः ।

अथोपरागनिर्णयः। उपरागो नाम पर्व्वप्रतिपत्सन्धौ राहुणा सूर्य्याचन्द्रमसोर्ग्रासः। तदुक्तं वृद्धगार्ग्येण। 'पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः संपूर्णमण्डलं। ग्रसते चन्द्रमर्कं च दर्शप्रतिपदन्तरे'। ब्रह्मसिद्धान्ते। 'यावत्कालः पर्व्वणोन्ते तावत्प्रतिपदादितः। रवीन्दुग्रहणेऽनेहाः स पुण्यो मिश्रणाद्भवेत्। महानदीषु वान्यासु स्नानं कुर्य्याद्यथाविधि'। अत्र पर्व्वान्तिमोभागः स्पर्शकालः, प्रतिपदादिमो भागो मोक्षकालः, एतावन्मिश्रितोऽनेहाः कालो ग्रहणे पुण्यतम इत्यर्थः। वसिष्ठः। 'इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्द्दशगुणं स्मृतम्। गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्द्दश। गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम्। गङ्गास्नानं तत्फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे। दिवाकरे पुनस्तद्वद्दशसंख्यमुदाहृतम्'। अत्र गङ्गाशब्देन वेणागोदावरीजाह्नव्यस्तिस्रोपि ग्राह्याः, तदाह ब्रह्मपुराणे। 'तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाह्नवी। गां हरीसां(?) गता प्राप्ता गङ्गा इति च कीर्त्तिता'। गङ्गाद्यभावे 'वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च। नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्धृताम्बुनि। उष्णोदकेन वा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः'। अत्रोष्णोदकस्नानमातुरविषयम्। तदाह व्याघ्रः। 'आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना। अतो व्याध्यातुरः स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। राहुर्वै हस्तिरूपेण ग्रसते चन्द्रसूर्य्ययोः। राहुस्पर्शे ततः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः। चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेपि च। अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति'।

ग्रहणेस्नानविधिः

महाभारते। 'सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने। अकुर्व्वाणस्तु नास्तिक्यात्पङ्के गौरिव सीदति'। व्यासः। 'आपद्यनग्नौ तीर्थे च ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव हि'। तथा 'अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पु-

ग्रहणेश्राद्धविधि।

न्नजन्मनि। हेमश्राद्धं गृहे शूद्र आमं कुर्य्यात्सदैव हि'। विष्णुः। 'सं-ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः। तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम्। भूमिर्ग्गावः सुवर्णं च धान्यं वा यद्यदीप्सितम्। तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता'। बौधायनः। 'अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा अपात्रं पात्रमेव वा। सविद्यो वाप्यविद्यो वा ग्रहणे दानमर्हति'। व्यासः। 'सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे व्याससमा द्विजाः। सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः'। अङ्गिराः। 'सर्वे वर्णाः सूतकेपि मृतके राहुदर्शने। स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन्नानन्त्याय तदिष्यते। सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते'। व्याघ्रः। 'स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौतकर्म्मणि तत्कालस्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्'। व्यासः। 'त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा। मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः। अत एते त्रयः कालाः श्रेष्ठमध्यकनिष्ठकाः'। तथा। 'ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं पुनर्भवेत्'। मार्कण्डेयः। 'चन्द्रे वा यदि वा सूर्य्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे। अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषतः'। अत्र दृशिश्चाक्षुषज्ञानवचनो न ज्ञानसामान्यमभिधत्ते। तथा सति रात्रौ सूर्य्यग्रहे दिवा चन्द्रग्रहे च शास्त्रतोऽवगते स्नानादिकं प्रसज्येत। नचेष्टापत्तिः 'सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत्। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं नच क्वचित्' इतिषट्त्रिंशन्मतवचनात्। महाभारते। 'अर्वाग्यामत्रयादिन्दोर्ग्रहणे भुक्तिमाचरेत्। तूर्य्ययामादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे'। वृद्धवसिष्ठः। 'सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम्। चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विना'।

ग्रहणे भोजननियम·

मात्स्येविशेषः। 'अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे। भुञ्जीत

चैव सङ्क्रान्ते स्यान्न पूर्वं भुजिमाचरेत्' ॥ अपराह्णे चेदुपरागः स्यान्न मध्याह्ने भुञ्जीतेत्यादिरर्थः । इदं बालादिविषयम् । वसिष्ठः—'ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्व्वं पश्चिमे प्र-थमादधः' । प्रथमाद्रात्रिप्रथमयामात् । पश्चिमे रात्रिपश्चिमयामे । प्रथमात् रात्रिप्रथमयामात् । मार्कण्डेयः । 'चन्द्रस्य यदि वा भा-नोर्यस्मिन्नहनि भार्गवम् । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिंस्तत्पूर्व्वं भोजनं नरः । नाचरेत्संग्रहं चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदयस्त-स्य नाश्नीयात्तावदेव तु । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा ततः परम्' । दृष्ट्वेति ज्ञानोपलक्षणम् । विष्णुधर्म्मोत्तरे । 'अहोरात्रं न भो-क्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा । मुक्तिं दृष्ट्वातु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्' । इदमपि ग्रस्तास्तपरम् । वृद्धगौतमः । 'चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्व्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्व्वीत भोजनम्' । अत्र विज्ञायेति न दृष्ट्वा । तेन मेघाच्छादनेप्युदयं ज्ञात्वा भुञ्जीतेत्यर्थः । प्रतापमार्त्तण्डे । 'सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्य्या-ज्जपादिकम् । न स्वपेन्[1]च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः । मु-क्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद्भुञ्ज्यात्स्ववेश्मनि' । अनेन परान्नभोजन-निवृत्तिः । 'अस्तोदये विधोः पूर्व्वं नाहर्भोजनमाचरेत्' । शाता-तपः । 'नाद्यात्सूर्य्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयात्तु मुक्तयोः । मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा' । नारदः । 'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकाद-शिवासरे । चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृही' । तथा । 'चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगयोः

---

१ विशेषोनिगदे—निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् । पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्रामशूकरः ॥ अभ्यङ्गे च भवेत्कुष्ठी भो-जनेस्यादधोगतिः । वञ्चने च भवेत्सर्प्पो वधे च नरकं व्रजेत् । इति ।

स्नात्वा दृष्ट्वापरेऽहनि'। विष्णुः। 'चन्द्रसूर्य्योपरागेतु नाश्नीयाद्वि-विमुक्तयोः। अस्तञ्च गतयोर्भुञ्ज्याद्दृष्ट्वा स्नात्वापरेहनि'। यच्च। 'सायाह्ने सङ्गवेश्नीयात्पराह्णे सङ्गवादधः। मध्याह्ने परतो ऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे'। तथा 'मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते। आकलय्य ततः कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः'। अत्राकलनज्ञानमात्रं नतु चाक्षुषः संग्रहश्च। 'काले यावति शास्त्रतः सुविदितोदृग्ज्ञानयोग्योपि वा, मोक्तः पुण्यकरो ग्रहोथ विफलोदेशान्तरस्थः सचेत्।

समर्थस्य ग्रहणभोजने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः। 'चन्द्रसूर्य्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति। तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति'। व्यासः। 'सूर्य्यवारे रविग्रासः सोमवारे विधोर्ग्रहः। चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत्। वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रहे चूडामणौ भवेत्'। ग्रहणे त्वेकरात्राद्युपवासः काम्यस्तदुक्तं गालवेन। 'एकरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। कञ्चुकादिव सर्प्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः। त्रिरात्रं योह्युपवशेद् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। स्नात्वा दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणासह' इति।

अथ यस्य जन्मराशौ जन्मर्क्षे वोपरागस्तस्य विधिरुच्यते। ज्योतिषे।

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः।
प्राणसन्देहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति॥
होरायां लग्नगे। मात्स्ये।
यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः॥
तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम्।
चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मणभोजनम्॥
संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः।

पूर्व्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ॥
स्थापयेच्चतुरः कुंभानग्रतः सागरानिव ।
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमहृदगोकुलात् ॥
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ।
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ॥
रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ।
शुक्तिस्फटिकतीर्थाम्बुसितसर्षपगुग्गुलून् ॥
मधुकं देवदारुं च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् ।
बलां च सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च ॥
एतत्सर्व्वं विनिक्षिप्य कुंभेष्वावाहयेत्सुरान् ॥
सर्व्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ।
सहस्रनयनस्तेऽसौ ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
मुखं यः सर्व्वदेवानां सप्तार्च्चिरमितद्युतिः ।
चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥
यः कर्म्मसाक्षी लोकानां धर्म्मो महिषवाहनः ।
यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलाञ्जनसमप्रभः ।
खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ।
स जलाधिपतिश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
योसाविन्दुधरोदेवः पीनाकी वृषवाहनः ।
चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शङ्करः ॥
त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ॥
एवमावाहयेत्कुंभान्मन्त्रैरेतैश्च वारुणैः ।

एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ॥
ताम्रपट्टेऽथवा लेख्यं नववस्त्रे तथैव च ।
मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ॥
कलशान्द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् ।
गृहीत्वा स्नापयेद्‌गूढं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥
पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैश्च यजमानन्द्विजोत्तमाः ।
अभिषेकं ततः कुर्य्युर्मन्त्रैर्वारुणसूक्तकैः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
आचार्य्यं वरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ।
आचार्य्ये दक्षिणान्दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ॥
अतऊर्द्ध्वं ब्रह्मपूजां तदर्धेन विशेषतः ।
पूजयेद्वस्त्रगोदानैर्ब्राह्मणानपि शक्तितः ॥
गन्धमाल्यैर्धूपदीपैः पूजयेदिष्टदेवताम् ।
होमं चैव प्रकुर्व्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्ततः ॥
निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥
दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
सूर्य्यग्रहे सूर्य्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कीर्त्तयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥

गूढमिति ग्रदणदर्शनं यथा न भवति तथा छत्रादिना व्यवधानं कुर्य्यादित्यर्थः । सूर्य्यसेनीये तु सकृद्ग्रहणं दृष्ट्वा तथा स्थातव्यं यथा न पुनर्ग्रहणदर्शनं सम्भवतीत्यर्थ उक्तः । स च सति वचने रमणीय इति सङ्क्षेपः ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
षष्ठः संक्रान्त्यादि-त्रयनिर्णयनामकोद्धारः ॥ ६ ॥

इति पूर्वार्द्धम् ॥

अथोत्तरार्द्धम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणमाह । तत्र श्राद्धस्वरूपमाह मरीचिः । 'प्रेतं पितरमुद्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते किञ्चित्तच्छ्राद्धं परिकीर्त्तितम्' । तच्च द्विविधमेकोद्दिष्टं पार्वणञ्चेति । तत्रैकोद्दिष्टस्वरूपमाह कण्वः । 'एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितम्' । पार्वणस्वरूपमाह स एव । 'त्रीण्युद्दिश्य तु यत्ताद्धि पार्वणं मुनयो विदुः' । पार्वणमपि त्रिविधं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । तत्र नित्यममावास्यादिश्राद्धम् । यदाह विष्णुः । 'अमावास्या तिस्रोष्टकास्तिस्रोन्वष्टकाः प्रौष्ठपदे हेमन्तशिशिरयोरपरपक्षेषु माघी प्रौष्ठपदी महालयत्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ चेति । 'एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते' । व्याघ्रपादः । 'न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः' । तथा । 'अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च । द्विजः श्राद्धमकुर्व्वाणः प्रायश्चित्तं किलार्हति' । एकोद्दिष्टं तु नित्यमेव, तदाह कात्यायनः । 'मृताहेऽहरहर्दर्शे श्राद्धं यच्च महालये । तन्नित्यमुदीरितं सद्भिर्न्नित्यवत्तद्विधानतः' । नैमित्तिकमाह गालवः । 'प्रेतश्राद्धं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च । सम्वँत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिश्राद्धं निमित्ततः' । काम्यमाह स एव । 'तिथ्यादिषु च यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु । अलभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम्' । केचित्पञ्चविधं श्राद्धमाहुः केपि द्वादशविधम् । तत्र सर्व्वेषां भेदानां त्रिष्वेवान्तर्भावान्न तानि प्रपञ्चितानि ॥

श्राद्धभेदाः

अथ श्राद्धकालानाह याज्ञवल्क्यः । 'अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः । व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः' । अत्र मार्ग्गादिपञ्चमासकृष्णाष्टम्योऽष्टकाः । तदुक्तं कालादर्शे । 'मार्ग्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने । कृष्णपक्षेषु पूर्व्वेद्युरष्टकान्वष्टकापरा' । ननु तिस्रोष्टका इति विष्णुसूत्रविरोध इति चेत्सत्यम् । विष्णुसूत्रं हि मार्ग्गपौषयोर्हेमन्तत्वेन माघफाल्गुनयोः शिशिरत्वेनैकत्वात्संग्रहेणोक्तम् 'तिस्रोष्टका इति । तेन हेमन्ताष्टका शिशिराष्टका भाद्राष्टका चेति संगृह्य तिस्रोष्टकाः, त्रित्वसंख्याया अभिधाने किं कारणमिति चेत् । इदन्तु देवताविशेषे द्रव्यविशेषे च त्रित्वाभिधानमेवाष्टकायास्त्रित्वाभिधाने कारणं, तदुक्तं वायुपुराणे । 'पित्र्यदानाय मूलं स्युरष्टकास्तिस्र एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्रीति भाष्यते । प्राजापत्त्या द्वितीया हि तृतीया वैश्वदेवकी । आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः' । पूर्व्वा मार्ग्गपौषयोरष्टमी । द्वितीया माघफाल्गुनयोः । तृतीयाभाद्रस्येत्यर्थः । आद्या हेमन्ताष्टमी, अन्या शिशिराष्टमी । तृतीया वर्षाष्टमीति त्रित्वसंख्या नानुपपन्ना । आश्वलायनस्तु चतस्रोऽष्टका आह । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां अष्टमीष्वष्टका' इति । गजच्छाया तु । 'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसे चैव करास्थिते । त्रयोदशी गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते' ॥

श्राद्धकाला

अत्र प्रासङ्गिकाः श्राद्धप्रदेशा उच्यन्ते । विष्णुधर्म्मोत्तरे । 'दक्षिणप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेपि वा । भूसंस्का-

श्राद्धदेशा

१ भूसंस्कारो याज्ञवल्क्येनोक्तः । 'भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात् फालाद्धोक्रमणात्तथा । सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहे मार्जनलेपनात्' इति ।

रादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ । परकीयगृहनिषेधमाह यमः । ‘परकीयप्रदेशे तु पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म्म विहन्यते’ । परकीयप्रदेशाः परस्वीकृतगृहाः । तीर्थाद्यभावे गृहस्वामिपितृभ्योऽग्रभागं जीवते च गृहस्वामिने किञ्चिन्निष्क्रयरूपं दद्यात् । तदाह यमः । ‘अग्रभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवताम्’ । तीर्थादिषु भूस्वामिदानाभावः । तदुक्तं पुराणसमुच्चये । ‘अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तेषु परिग्रहः’ । तथा । ‘वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च । देवखातं च गर्त्तश्च न स्वामी तेषु विद्यते’ । क्षयाहे चान्द्रो मासो ग्राह्यः । ‘आब्दिके पितृकार्य्ये च मासश्चान्द्रसमःस्मृत’ इति वचनात् । यत्तु । ‘यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये विपत्तिं याति मानवः । तद्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्य्यं मृतेहनीति, तदधिमासमृतविषयम् । ‘अधिमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु’ इति वचनादिति ॥

अथ श्राद्धकर्त्तुर्न्नियमाः । मरीचिः । ‘श्राद्धीयाहे दशम्यां च द्वादश्यां व्रतवासरे । एकादश्यां व्यतीपाते तैलं मांसं विवर्ज्जयेत्’ । गोभिलः । ‘स्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिषं सकृद्भोक्ता सर्व्वभुक्तजने गृहे’ । स्मृत्यर्थसारे । ‘पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धकृत्त्वष्ट वर्ज्जयेत् । दन्तधावनताम्बूले स्निग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौषधपरान्नं च श्राद्धकृत्सप्त वर्ज्जयेत्’ ।

अथ क्रमपरिप्राप्तमेकोद्दिष्टन्निरूप्यते । तस्य मृताहकार्य्यत्वात्तत्स्वरूपमाह सूर्य्यसेनीये । ‘मासपक्षतिथिस्पृष्टे यस्मिन्यो म्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः’ । क्षयाह-

एकोद्दिष्टनिर्णय

तिथिरपराह्णव्यापिनी ग्राह्या, दिनद्वयेऽप्यपराह्णव्यापित्वेऽधिकापराह्णव्यापिनी ग्राह्या । उभयत्रापराह्णव्यापित्वे तु पूर्व्वैव सायङ्कालव्यापिनी ग्राह्या । अत्र वाक्यानि । 'अपराह्णः पितॄणां वै यापराह्णानुयायिनी । सा ग्राह्या पितृकृत्येषु न पूर्व्वाह्णानुयायिनी' । मरीचिः । 'ह्यपराह्णव्यापिनी स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः । महतीं तत्र तद्वृद्धिं प्रशंसन्ति महर्षयः' । साम्येन व्याप्तौ खर्वादिवाक्यान्निर्णयः । नारदः । 'दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्व्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते' । उभयत्रापराह्णस्पर्शाभावे नरकं व्रजेत् । इदं द्वितीयदिनेऽपराह्णव्यापित्वे सति पूर्व्वदिने सायाह्ने न कार्य्यमित्येवं परम् । व्यासः । 'अह्नोस्तमयवेलायां कलामात्रापि या तिथिः । सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या नेतरा पुत्रहानिदा' । इदं कैमुतिकन्यायेन कलामात्रापि ग्राह्या किमुत त्रिमुहूर्त्तात्मकसायङ्कालव्यापिनीत्येवं परम् । सायं त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वाभावे परैव कुतुपव्यापिनी ग्राह्या । तदाह गोभिलः । 'त्रिमुहूर्त्ता न चेद्ग्राह्या परैव कुतुपे हि सा । ननु 'प्रारभ्य कुतुपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुध' इत्यसङ्गतं सायङ्कालीनतिथेर्ग्राह्यत्वादिति चेत्सत्यम् । 'सा तिथिस्तदहो रात्रं यस्यामस्तमियाद्रविः । यत्रास्तं सविता याति पितरस्तामुपासत' इत्यादिवाक्यैरस्तगामितिथेः सम्पूर्णत्वविधानात्कुतुप एवारभ्य श्राद्धं कार्य्य मिति । तच्च क्षयाहश्राद्धं पित्रोरेकोद्दिष्टं पार्व्वणं वा यथादेशाचारं कुर्य्यात् । उभयविधायकवाक्यबलात् । वाक्यानि च यथाह यमः । 'सपिण्डीकरणा दूर्द्ध्वं प्रति संवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्य्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि' ॥ शातातपः—'सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्य्यात्पार्व्वणवत्सदा । प्रतिसँव्वत्सरं श्राद्धं छागले-

---

१ रौहिणो नवमोमुहूर्त्तः ।

थोदितो विधिः' । अत्र विज्ञानेश्वरस्वामिना ब्रीहियववद्विकल्प इत्युक्तम् । शङ्खः । 'अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्व्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन'। प्रचेताः 'दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतोभवेद्यतिः । अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्व्वणं तस्य सर्वदा' । तथा 'साग्निकस्य सुतैः कार्य्यं पार्वणं प्रतिवत्सरम् । निरग्निकसुतैः कार्य्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ॥ तथा 'औरसः क्षेत्रजश्चैव कुर्य्यात् पार्वणमेवतु । प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश' इत्यादिवचनेषु सत्स्वपि मिताक्षराकारेण ब्रीहियववद्विकल्पः कथ मुक्त इति न बुध्यामहे, क्षयाहे पार्वणविधायकवचनानां साग्निकपरतया यतिपरतया अमावास्याप्रेतपक्षान्यतरमृतपरतया वा संकोचयितुं शक्यत्वादित्यस्माद्दक्षाणामुत्प्रेक्षा । शातातपः 'अनाद्यगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते । कृते सपिण्डने तस्य नैव पार्वणमाचरेत्' । अनाद्यगर्भेत्यभिधानादाद्यगर्भज्येष्ठस्य भ्रातुः पितृवदेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा यथास्वकुलाचारं कुर्य्यादित्यवगम्यत इति निर्णयामृतकृतः । सुमन्तुः । 'यश्च मन्त्रप्रदाता स्याद्यश्च विद्यां प्रयच्छति । गुरू तावपि कुर्वीत तयोर्नैव तु पार्वणम्' । वृद्धगार्ग्यः । 'मातुः सहोदरो यश्च पितुः सहभवश्च यः । तयोश्चैव न कुर्वीत पार्वणं पिण्डनादृते' । वृद्धवसिष्ठः । 'सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' । लौगाक्षिः । 'सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्य्युस्ततः पार्वणमेव च' । सुमन्तुः । 'यत्र पुत्रः स्थितः कर्त्ता न भवेद्धर्म्मकर्म्मणि । तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा' । अपुत्राणां पत्नीव्यतिरिक्ते कर्त्तरि एकोद्दिष्टमेव ।

'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषां सापिण्ड-नाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' इति वचनात्। स्त्रीणां विशेषमाह जातूकर्ण्यः। 'क्षयाहं वर्ज्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया। केचिदिच्छन्ति नारीणामन्यत्रापि महर्षयः'। अन्यत्र अन्वष्टका-दिषु। तदुक्तम्। 'अन्वष्टकान्तथा वृद्धिं मातुः श्राद्धं मृतेऽहनि। एकोद्दिष्टं तथा त्यक्त्वा स्त्रीणां नान्यत्पृथग्भवेत्' इति। शातातपः। 'नान्दीमुखेन्वष्टकायां गयायां च मृतेहनि। पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुःश्राद्धं समाचरेत्'। कार्ष्णाजिनिः। 'अन्वष्टकायां वृ-द्धौ च गयायां च मृतेहनि। मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्य्यादन्यत्र प-तिना सह'। मातुरिति स्त्रीणामुपलक्षणम्। अन्वारोहणमृतायां विशे-

अन्वारोहणे विशेष

षमाह लौगाक्षिः। 'मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक्। नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु'। समासेन पिण्ड-निर्वपणं द्विपितृकश्राद्धवत् द्वयोरुद्देशेनैक एव पिण्डो देयः, नव-श्राद्धं तु पृथग्भवतीत्यर्थः, मृताहनीति विशेषोपादानात् तिथिभेदे तु पृथगेव श्राद्धं न समासेनेति गम्यते। किं च नवश्राद्धं पृथ-गिति परिसंख्यया नवश्राद्धस्यैव पृथग्विधानान्नवश्राद्धव्यति-रिक्तेषु षोडशश्राद्धादिषु साम्वँत्सरिकवदेव समासेनैव वि-धानं बोध्यम्, सूर्य्यसेनीयादिस्वरसोप्येवम्। यत्तु वचनं 'एक-चित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ। पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्य्या-दोदनं च पृथक् पृथक्' इति। तन्नवश्राद्धविषयम्। अत्रौदनग्रहणे-न नवश्राद्धस्य पक्वान्नकार्य्यत्वमायाति। अङ्गिराः। 'नवश्रा-द्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितं च यत्। दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित्'। इदन्तुध्येयम्। एकस्मिन्नेव दिने पूर्वभागे भ-र्तुर्मरणे परभागे पत्न्या अनुमरणेपि समासेनैव पिण्डदानादि कार्य्यम्। भिन्नमरणरूपनिमित्तापेक्षया तिथ्येकत्वादिनिमि-

त्तानामेव न्याय्यत्वात् । लाघवात् भर्त्तुर्मरणदिनप्रभृत्त्यैव दिनगणनां कृत्वा तिलोदकपिण्डदानाशौचादि कर्त्तव्यम् । यत्पुनर्भृगुवचनम् । 'या समारोहणं कुर्य्याद्भर्त्तुश्चित्यां पतिव्रता । तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । प्रत्यब्दं तु नवश्राद्धं युगपन्न समापयेत्' इति । तदपि भर्त्तृमृताहतिथिव्यतिरिक्तायां तिथौ चित्यारोहणविषयम् । संघातमृतानां विशेषमाह भृगुः । 'एककाले

युगपन्मरणे विशेष

गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः । तन्त्रेण श्रपणं कुर्य्याच्छ्राद्धं चैव पृथक् पृथक्' । ऋष्यशृङ्गः । 'भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा । सम्बन्धासीत्तमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् । तथा 'कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्य्यात्सन्निपाते त्वयं क्रमः' । पित्रोर्विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः । 'पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्य्युषितेऽपि वा । पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासति योगतः' । ननु 'नैकः

श्राद्धसम्पाते निर्णय

श्राद्धद्वयं कुर्य्यात्समानेहनि कुत्रचित्' इतिप्रचेतसा निषिद्धमिति चेन्न । देवताभेदे निमित्तभेदे चैकस्यानेकश्राद्धविधानात् । तदाह जावालिः । 'श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने । नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् । श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुर्यादेकवासरे । यदि नैमित्तिकं न स्यादेकोद्दिष्टं भवेद्यदि' । कात्यायनः । 'द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे । नैमित्तिकानि कार्य्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्' । कालादर्शे तु विशेषः । 'नित्यदार्शिकयोश्चोदकुम्भमासिकयोरपि । दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः । दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते श्राद्धकर्म्मणः । प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत्' । दर्शश्राद्धेनैव नित्यश्राद्धसिद्धिरित्यादिरर्थः । नियतानियतनिमित्तकत्वेपि देवताभेदेन श्राद्धद्वयं कार्य्यम् । तदुक्तं कालादर्श एव । 'नि-

त्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि । दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि । नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि । युगाद्याब्दिकयोश्चापि मघाद्याब्दिकयोरपि । प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु विहितस्य च । सम्पाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत्' । अत्र नित्यदार्शिकयोः षड्देवताकत्वान्मासिकोदकुम्भयोरेकोद्दिष्टत्वाद्देवताभेदतया युगादिमन्वाद्यलभ्ययोगनिमित्तश्राद्धानां षड्दैवतत्वादाब्दिकस्य त्रिदैवतत्वाद्वा देवताभेद इति । तथा । 'निमित्तानि यतश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम्' । अनियतनिमित्तं उदकुम्भमासिकाब्दिकादिकं प्रथमं कार्य्यम् । नित्यदार्शिकादिनियतनिमित्तं पश्चादिति तात्पर्य्यम् । पार्वणैकोद्दिष्टयोरेकाहकार्य्यत्वे पार्वणं कृत्वैकोद्दिष्टं कुर्य्यात् । तदाह जाबालिः । 'यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणं—पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्' । श्राद्धविघ्ने विशेषमाह मरीचिः ।

श्राद्धविघ्ने निर्णय· 'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेप्यविज्ञाते मृताहनि । कुर्य्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये' । आशौचरूपे श्राद्धविघ्ने विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः । 'आब्दिके चैव संप्राप्ते आशौचं जायते यदि । आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तत्र श्राद्धं विधीयते' । आशौचान्तदिनेपि करणासम्भवे त्वाह गोभिलः । 'देये प्रत्याब्दिकं श्राद्धे त्वन्तरा मृतसूतके । आशौचानन्तरं कुर्य्यात्तन्मासेन्दुक्षयेपि च' । सूर्य्यसेनीये तु—अशौचान्तेपि क्षयाहतिथिसजातीयतिथावेव कार्य्यम् । 'तदहश्चेत्प्रमुच्येत केनचित्सूतकादिना । सूतकानन्तरं कुर्य्यात्पुनस्तदहरेवच' इति वचनादित्युक्तम् । अत्र सूतकपदं श्राद्धविघ्नोपलक्षणम् । यदिपुनः पत्न्येव कर्त्री रजस्वला भवति तदा पञ्चमेऽहनि श्राद्धं कुर्य्यात् । तदाह गौतमः । 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या संप्राप्ते भर्त्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सातु कुर्य्यात्तत्पञ्चमेहनि' ।

तथा । 'आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्य्या रजस्वला । पञ्चमेहनि तच्छ्राद्धं न कुर्य्यात्तन्मृताहनि । आर्त्तवे देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते । आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रैः कार्य्यं सदैवहि' इति व्याघ्रपदवचनम् । 'आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मान । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्यभार्य्या रजस्वला' इति च कात्यायनवचनं पुत्रादिकर्त्तृकमृताहव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् । यदाह लौगाक्षिः । 'पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः । अन्नेनैवाब्दिकं कुर्य्याद्धेम्ना वामेन न क्वचित्' । अन्नेन पक्केन । मरीचिः । 'अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्य्या रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्य्यान् मृताहनि' । कार्ष्णाजिनिः । 'आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्य्यादामेन कुत्रचित् । अन्नेन तदमायान्तु कृष्णे वा हरिवासरे' । प्रतापमार्त्तण्डे । 'विदेशगो वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्म्मपत्न्याम् । श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नामेन हेम्ना न च पञ्चमेह्नि' । हेमाद्रिस्तु—अधिकारिभार्यान्तररहितेन धर्मपत्न्यां च रजस्वलायाम् पञ्चमेह्नि श्राद्धं कर्त्तव्यं न तु मृताहे । भार्यान्तरयुक्तेन च मृताह एव कर्त्तव्यमितिविशेषमाहेति । सुमन्तुः । 'पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप । आपत्तिषु महाबाहो विदेशगमनादिभिः । सर्वदैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः' । प्रचेताः । 'स्त्रीशूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्म्मणि चाप्यथ । आमश्राद्धं सदा कुर्य्याद्विधिना पार्वणेन तु' । स्वयम्पचतीति स्वपचः अपत्नीक इत्यर्थ इति रामकृष्णः । तथा । 'अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्य्या रजस्वला । आमश्राद्धन्द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि' । तथा । 'श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराद्दते' । व्यासः । 'सिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्ययं विधिः । आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च

आमश्राद्ध-निर्णयः

भारत । यद्ददाति द्विजातिभ्यः श्रृतं चाप्यथ वाश्रृतम् । तेनाग्नौ करणं कुर्य्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत्' । आमश्राद्धे पक्वान्नस्थाने आमान्नमात्रं विशेषः । विधिः सर्वोपि स एवेत्यर्थः । षट्त्रिंशन्मते तु पिण्डदाने विशेषमाह । 'आमश्राद्धं यदा कुर्य्यात्पिण्डदानं कथं भवेत्' । उत्तरं 'गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन तु' । व्यासः । 'आमं ददद्धि कौन्तये दद्यादामं चतुर्ग्गुणम्' । चतुर्ग्गुणत्वं पुरुषाहारापेक्षया । तथा । 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धन्तथाग्निकम्' । मध्यत इत्येकोद्दिष्टविषयम् । आग्निकम् अग्न्याधाननिमित्तम् । मध्य इति व्यवहितेनान्वयः । शूद्रकर्त्तृके विशेषमाह । 'मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः । आममात्रेण तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयम्' । एतदामश्राद्धं शूद्रस्य नित्यं तस्य पक्वान्नेन ब्राह्मणभोजननिषेधात् । यदाह सुमन्तुः । 'न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोपि कदाचन । भोजयन् प्रत्यवायी स्यान्नच तस्य फलं लभेत्' इत्यामश्राद्धनिर्णयः समाप्तः ॥

क्षयदिनाज्ञाने प्रकारमाह वृहस्पतिः । 'न ज्ञायेत मृताहश्चेत्प्रोषिते संस्थिते सति । मासश्चेत्मतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यात्तदाब्दिकम्' । मरीचिः । 'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने चाविज्ञाते मृतेहनि । एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः' । दिनज्ञाने मासाज्ञाने व्याह वृहस्पतिः । 'यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु । तदा चाषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्' । माघाषाढयोरासत्त्या कल्पनम् । उभयापरिज्ञाने स एव 'दिनमासाववविज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा' । पूर्वोक्तयेति मरणमासाद्यज्ञानवत्कल्पनेत्यर्थः । यदा मरणप्रस्थानदिनाज्ञानं तथा मृतवार्त्ताश्रवणदिने तत्राप्यसम्भवे श्रवणमासामावास्यायां वा कुर्य्यात् । तदुक्तं प्रचेतसा । 'अपरिज्ञाने अमावा-

क्षयाहाज्ञाने कदावार्षिकम्

स्यायां श्रवणादिने चेति। मृताहे द्रव्याद्यभावेन श्राद्धाकरणे प्रकारो निर्णयामृते प्रोक्तः। 'पिण्डमात्रं प्रकर्त्तव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः। श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरशनोपि वा'। पात्राभावे तु विशेषः। 'पात्राभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः। निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोनयेत्' इति। पितृयज्ञविधिं श्राद्धम्। अन्यच्च। 'सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाप्सु वा। नतु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः'। सर्वस्य द्रव्यपात्रादेरभावे। अतिदरिद्रस्य विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः। 'अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते। तस्मिन् वोपवसेदह्नि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम्'। कक्षं तृणसमूहम्। वैष्णवे। 'सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः। सूर्य्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति। नमेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोगि स्वपितॄन्नतोस्मि। तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य। इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजकम्। यः करोति कृतन्तेन श्राद्धं भवति पार्थिव' इति॥

श्राद्धाशक्तौ प्रकारः

अथ पार्वणनिर्णयः। पार्वणं यद्यप्येकोद्दिष्टप्रकृतितया पूर्वमेव निर्णेतुमुचितम्। तथापि लाघवेन पूर्वोद्दिष्टतयैकोद्दिष्टमेव प्रथमं निरणायि। तत्र प्रथमं दर्शश्राद्धनिर्णयः। व्याघ्रपादः 'न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः। इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः। अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च। द्विजः श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तं किलार्हति'। अमावास्या द्विविधा सिनीवाली कुहूश्चेति। तत्र भूतविद्धामावास्या चन्द्रदर्शनसम्भवात् सिनीवालीत्युच्यते। नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृतेति। इयं च सर्वाप्यपराह्णव्यापिनी ग्राह्या। 'पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः। स्मृतिर-

दर्शश्राद्धनिर्णयः

पि। 'पूर्वाह्णे वैदिकं कार्य्यमपराह्णे तु पैतृकम्। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्'[1]। हारीतः। 'अपराह्णः पितॄणां वै यापराह्णानुयायिनी। सा ग्राह्या पितृकृत्येषु न पूर्वाह्णानुयायिनी'। स्मृत्यन्तरे। 'द्विगुणाह्यात्मनश्छाया दर्शे स्यादापराह्णिकी। गजच्छाया हि सा प्रोक्ता पितॄणां तृप्तिकारिणी'। भारद्वाजः। 'वनस्पतिगते सोमे याच्छाया पूर्वतो मुखी। गजच्छाया हि सा तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम्'। चन्द्रस्त्वमावास्यायाश्चतुर्थे भागे वनस्पतिगतो भवति। तथा च स्मृतिः। 'त्रिमुहूर्त्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत्। त्रिमुहूर्त्तं वसेद् गोपु त्रिमुहूर्त्तं वनस्पताविति। कार्ष्णाजिनिः। 'भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोपि वा। श्राद्धकर्म्मणि ये कुर्य्युस्तेषामायुः प्रहीयते'। इदं भूतविद्धायां श्राद्धनिषेधकं वचनं प्रतिपद्विद्धाया अपराह्णव्यापित्वे सति बोध्यं, तदभावे भूतविद्धाया विधानात्। तदाहजाबालिः। 'प्रतिपद्यप्यमावास्या नापराह्णगता भवेत्। भूतविद्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये कर्म्मणि सर्वदा'। तथा 'प्रतिपद्यप्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि। भूतविद्धैव सा ग्राह्या पितृकार्य्येषु सर्वदा'। पूर्वाह्णव्यापिन्येव नापराह्णव्यापिनीत्यर्थः। उभयत्रापराह्णव्यापित्वाभावे च परैव कुतपव्यापिनी ग्राह्या, तदुक्तं हारीतेन। 'भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा। पित्र्ये कर्म्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी'। अत्र कुतपशब्देन रौहिणविरञ्चावपि गृह्येते। तदाहापस्तम्बः। 'कुतपाद्यान्मुहूर्त्तांस्त्रीन्यदा चरति भास्करः। स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम्'। अत्र कुतुपारब्धस्य श्राद्धस्य प्रतिपद्भागे समाप्तौ न दोषः। यदाह जाबालिः 'पूर्वाह्णे चेदमावास्या

---

१ अत्र प्रातश्शब्दः सार्द्धप्रहरपरः 'प्रहरोऽप्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते' इति गार्ग्योक्तेः॥

नापराह्णे भवेद्यदि। प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः'। गौतमः। 'प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं न तु लङ्घयेत्'। हारीतः। 'कन्यामकरमीनेषु तुलायां मिथुने तथा। भूतविद्धैव सर्वेषां पूज्या भवति यत्नतः'। इदं व्रतविषयम्। तदाह जाबालिः। 'तुलायां मकरे मीने कन्यायां मिथुने तथा। भूतविद्धा व्रते ग्राह्या शेषेषु प्रतिपद्युता'। उभयत्रापराह्णव्यापिन्यां तु तिथिक्षये साग्निभिः सिनीवाली ग्राह्या निरग्निभिः स्त्रीशूद्रैश्च कुहूरिति। 'अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये। आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्म्मता'। आपस्तम्बः। 'अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति'। कात्यायनः। 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शन' इति। यदा पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं च कर्त्तव्यं स्यात्तदा क्रमेण कुर्य्यात्। यदाह मनुः। 'पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्। पिण्डान्वाहार्य्यकश्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्'। पिण्डान्वाहार्य्यकं पार्व्वणश्राद्धं। पिण्डाः अनु ब्राह्मणभोजनानन्तरम् आह्रीयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। आहिताग्निरदृष्टचन्द्रायामपराह्णव्यापिन्यां पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा पार्वणश्राद्धादिकं कुर्य्यादिति समुदायार्थः। कार्ष्णाजिनिः। 'सिनीवाली द्विजैर्ग्राह्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूर्ग्राह्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः'। प्रचेताः। 'सिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते पितृकर्म्मणि। स्यातान्न यदि मध्याह्ने श्राद्धमेवं कथं भवेत्। तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूर्म्मता। साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिरिति। अत्र साग्नेः यत्सिनीवालीविधानं तदपराह्णव्यापित्वे सति तिथिक्षयविषयम्। अपराह्णद्वयव्यापीत्युक्तवचनात्। इदमत्र तात्पर्य्यं व्यवसितम्। यानि भूतविद्धानिषेधकानि वचनानि तानि भूतवि-

थैता न तथेतराः'। दशम्यादाविति पञ्चम्याद्युपलक्षणमिति प्राञ्चः। तन्न। यावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायेन प्राशस्त्यस्य दशम्यादिपञ्चतिथिष्वेव वाचनिकतयोपलक्षणत्वेन पञ्चम्यादितिथिष्वपि तस्य साधारण्यकल्पने मानाभाव इतिं वयमाकलयामः। पक्षसङ्कल्पे चतुर्द्दश्यादि न वर्ज्यम्। तदाह कार्ष्णाजिनिः। 'नभस्यस्यासिते पक्षे श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने। नैव नन्दादिवर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी'। अन्यथा 'प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीमितिप्रत्येकं प्रतिपदादितिथीनां फलकथने चतुर्द्दशीवर्ज्जनं याज्ञवल्कीयं पक्षश्राद्धे विरुध्येत। तस्मात्पक्षश्राद्धे प्रतिदिनं मया श्राद्धं विधेयमिति संकल्पे चतुर्द्दश्यापि न त्याज्येति निर्णीयते। अत एव कात्यायनोप्याह। 'ऊर्द्धं चतुर्थ्या यदहः संपद्यते। सप्तम्या ऊर्द्धं यदहः संपद्यते। ऊर्द्धं नवम्या यदहः संपद्यते ऋतेचतुर्दशीमिति। गार्ग्यः। 'नन्दायां भार्ग्गवदिने

महालयेवर्ज्यतिथ्यादि त्रयोदश्यां त्रिजन्मसु। एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात्'। इदं नन्दादिवर्ज्जनमेकस्मिन्नेव दिने श्राद्धकरणे बोध्यम्। कार्ष्णाजिनिः। 'ऋते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघोडुभिः। दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यादिति निश्चयः। मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति' इतिपिण्डदानस्य श्राद्धपूर्वकत्वाच्छ्राद्धनिषेध एव तात्पर्य्यमिति प्राञ्चः। अन्नोत्सर्ग्गस्य श्राद्धत्वान्नित्यश्राद्धादिवदपिण्डकश्राद्धस्यापि सम्भवात्पिण्डमात्रस्यैव निषेधो वाचनिक इत्यर्व्वाञ्चः। वृहद्गार्ग्यः। 'प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्ग्गवे तथा। यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति'। प्राजापत्ये रोहिण्याम्। पौष्णे रेवत्याम्। पित्र्यर्क्षे मघायाम्। श्राद्धं पिण्डदानं, नक्षत्रपुरस्कारेण श्राद्धकरणं पुत्रवतो निषिद्धमिति कश्चित्। 'भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दासु च

मघासु च । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्प्पणम्' । एतानि वर्ज्जयित्वा तु शुभे कस्मिंश्चिद्दिने श्राद्धं कुर्य्यात् । तच्च श्राद्धं मातॄणां सह पृथग्वा कुर्य्यात् । तदुक्तमपरार्क्के । गयामहालयादौ तु पृथक्सह वा स्वभर्तृभिरितिसिद्धमिति । मातृश्राद्धं पृथक्शस्तं मातामहानां सपत्नीकमेवेति । स्मृत्यर्थसारे चतुर्विंशतिमते । 'केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः । आचार्य्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च । तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् । पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात्कन्याभाद्रपदे नरः । तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च । एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्य्यादीन्प्रपूजयेत् । दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु । नैसर्गिको विधिर्न्यूनः पक्षे वै पञ्चमे स्मृतः । तस्मिन्दत्तं हविर्नूनं पितॄणामक्षयं भवेत्' । स्मृत्यर्थसारे । 'गुर्वाचार्य्यपितृव्यमातुलश्वशुरोपाध्यायभ्रातृसखिस्त्रीपोषकद्रव्यदतत्पुत्रशिष्यर्त्विजानां तत्स्त्रीणां च श्राद्धं कार्यं, अपुत्राणां विशेषेण, तत्रैकः पाको वैश्वदेवं तन्त्रं पिण्डं वर्हिश्चैकमिति । एतेषामेकोद्दिष्टं सुमन्तुराह 'सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' । पुराणसमुच्चये । 'एकादश्यां प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टानि सर्वशः । यस्याधिदेवता विष्णुः पितृवर्ग्गस्य कृत्स्नशः' । एतत्पक्षाष्टम्यप्यष्टकेति प्रागुक्तं । पाद्म्ये सत्यवतीं प्रति पितॄणां वचनं 'प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि । आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा' इति । अत्राष्टम्यां श्राद्धं गयाश्राद्धसमम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे । 'आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया माघ्याष्टमी स्मृता । त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके' ।

गजच्छाया-श्राद्धम्

गजच्छायालक्षणं तु यमस्मृतौ । 'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे

स्थितः। याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता'। पितृदैव-त्यं मघा, हंसः सूर्य्यः, करे हस्ते । याम्यतिथिस्त्रयोदशी। अ-ङ्गिराः। 'त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः। पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्'। इदं वचनं त्रयोदश्यां मातामहवर्ग्गं परित्यज्य पितृवर्ग्गस्यैव श्राद्धं न कर्त्तव्यमित्येवं प-रम्। यदाह कार्ष्णाजिनिः। 'श्राद्धं नैकस्य वर्ग्गस्य त्रयोदश्यामु-पक्रमेत्। अतृप्तास्तत्र येऽस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तेऽग्रजाम्'। प्रशं-सामाह यमः। 'पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव। मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा। एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च। अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च'। अस्यां मघायां ज्येष्ठपुत्रवता पिण्डरहितं श्राद्धं कर्त्तव्यम्। तदुक्तं देवीपुराणे। 'तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते। ऋक्षे पिण्डप्रदानं च ज्येष्ठपुत्री विवर्ज्जयेत्'। नागर-खण्डे। 'अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति। कन्या-संस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसङ्क्षयः। इति शापेन देवानां नि-र्द्दग्धेयं महातिथिः। ततःप्रभृति नैतस्यां क्रियते श्राद्धमुत्तमम्। एतत्त्रयोदशीश्राद्धं वंशोच्छेदस्य कारणं' इत्यादीनि त्रयोदशी-श्राद्धनिषेधकानि वचनानि काम्यश्राद्धविषयाणि एकवर्ग्गवि-षयाणि वा। नागरखण्डे। 'अतः श्राद्धं विना देयं तद्दिने मधुपा-यसम्। तस्याभावेपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम्। तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितॄणां तुष्टये नृप'। पुत्रवद्गृहस्थैस्त्रयोदशीश्राद्धं पू-र्वोक्तशापाशङ्कया नचेत्क्रियते। तदा पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणा भो-जयितव्या इति तात्पर्य्यम्। कात्यायनोपि। 'त्रयोदश्यां युवानस्त-स्य म्रियन्ते' तस्य श्राद्धकर्त्तुः। अपरपक्षे त्रयोदशीयुगादिः।

अतश्च युगादिनिमित्तमपि पिण्डरहितमेव कार्य्यं। वस्तुतस्तु नागरखण्डे निषेधकवचनेषु श्राद्धपदं पिण्डदानपरमेवेति न काप्यनुपपत्तिः। मत्स्यपुराणे। 'भरणी प्रेतपक्षे तु महती परिकीर्त्तिता। अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत्' ॥

अथ नवम्यामन्वष्टका तत्र नवदैवतं श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तम्। 'अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धं समाचरेत्। पित्रादिमातृमध्यं च तथा मातामहान्तकम्'। अत्राप्यनेकमातृकत्वेपि पितृकश्राद्धवत्सकलमात्राद्युद्देशेन मातृपिण्ड एक एव देयः न्यायस्य तुल्यत्वात्। ततः पितामहीप्रपितामहीपिण्डौ। मातॄणां प्रत्येकं पिण्डदाने तु नवसंख्याधिकपिण्डत्वेनान्वष्टकाभङ्गप्रसङ्ग इति। हेमाद्रिस्तु—मातृयजनं त्वन्वष्टकास्वादित इत्यूचे। तत्र वीजं न जानीमः। यतेरेकदण्डिनास्त्रिदण्डिनो वा प्रेतपक्षद्वादश्यामेव पार्वणं कुर्वीत। यदुक्तं वायवीये 'सन्न्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्य्याद्यथाविधि। महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु'। महालये पुत्रेण पक्षादिश्राद्धाकरणे मरणतिथिसजातीयतिथौ श्राद्धं कार्य्यम्। तदुक्तं नागरखण्डे 'आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। मृताहनि पितॄणां वै श्राद्धं दास्यति यो नरः। तस्य सम्वत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम्'। तत्पक्षचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टं कार्य्यम्। 'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै। एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां महालये'। समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य। वै एव। तेन शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां नान्यस्येत्यर्थ इति विज्ञानेश्वरस्वामिनः। पित्रादित्रिके शस्त्रहते पार्वणमाह पराशरः। 'चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते। एकोद्दिष्टविधानेन तत् कुर्य्याच्छस्त्रघातिनाम्'। शस्त्रेण घातो येषां ते शस्त्रघातिनः। 'पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्यातास्त्वनुक्रमात्। स भूते

शस्त्रादिहतानां श्राद्धम्

पार्वणं कुर्य्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक्' । भूते चतुर्द्दश्यां । अत्र शस्त्रपदं विषश्वापदाद्युपलक्षकम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । 'प्राणनाशकशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा । चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः' । मरीचिः । 'विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां । चतुर्द्दश्यां क्रियाः कार्य्या अन्येषां तु विगर्हिता' । विषादिभिर्घातो येषां ते तथा तेषां । घातिनामिति हतानामित्यर्थे छान्दसः प्रयोग इति केचित् । अत्र शस्त्रहतस्य चतुर्द्दश्यामेव, चतुर्द्दश्यां शस्त्रहतस्यैवेत्युभयनियमः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेतिवदितिकेचित् । तन्न । 'आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् । चतुर्द्दश्यां भवेत्पूजामावास्यां यान्ति कामिकी' इति देवीपुराणवचनविरोधादिति । अत्र हेमाद्रिसङ्ग्रहः । 'भूतादिग्रहशस्त्रविप्रगरलाग्न्युद्बन्धतोयादिभिर्नष्टानां नखिदन्तिशृङ्गयनशनाध्यारोहलोहोपलैः । विद्युद्दण्डनगाधिरोहणमुखैः पापोपघातैर्नृणां प्रेतानामजरावतां च रचयेच्छ्राद्धानि भूते ऽसिते । भाद्रेप्यत्र विशेषतोऽथ न तदान्येषां पितॄणामिह श्राद्धं स्यादिति । तदा भाद्रासितचतुर्द्दश्यां शुक्लादिमासाभिप्रायेणेदम् । नागरखण्डे । 'अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा । उपसर्ग्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् । वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषाम् । सर्पव्याघ्रहतानां च मृतस्योद्बन्धनैरपि । श्राद्धं तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्द्दश्यां नराधिप' । ये पुनर्वै जलाग्निप्रवेशभृगुपतनादिमृतास्तेषां चतुर्द्दश्यां न कुर्यात् । यदाह शाकटायनः । 'जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि । श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीम्' । जलाग्निग्रहणं विधिपरिगृहीतमरणे हेतूपलक्षणम् । एवं च पतिमरणानन्तरशास्त्रविहिताग्निप्रवेशेन मृतानां स्त्रीणामपि श्राद्धं चतुर्द्दश्यां न कर्त्तव्यं । तथा च दैत्यना-

रायणीयोदाहृतश्राद्धकल्पे सूतवाक्यम् । 'माद्रयाः श्राद्धे समुत्पन्ने कर्त्तुकामो युधिष्ठिरः । प्रावृट्कृष्णचतुर्दश्यां वारितोऽसौ द्विजोत्तमैः । अस्याः श्राद्धं न कर्त्तव्यं पत्या सह मृता यतः' । अत एव शस्त्रादिहतत्वमेव नियामकम् । ननु लिङ्गविशेषान्तर्भावोपीत्याहुः । दैत्यनारायणीये । 'दुश्चारिण्यश्च या नार्यः पुत्रैस्त्यक्तान्यतो मृताः । तासां श्राद्धं चतुर्दश्यां न तु याः पतिभिः सह' । अस्मिन्पक्षे श्राद्धाकरणे आश्विनासितपञ्चम्यन्तासु तिथिषु कस्यां चित्तिथौ श्राद्धं कार्यम् । तदाह यमः । 'हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः' । ब्रह्मपुराणे । 'यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरन्तदा' । तथा । 'कन्यां गते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् । शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकसंक्रमः । संप्राप्ते कार्त्तिके यस्य निराशाः पितरो गताः । पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्' । नागरखण्डे । 'मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारं समाश्रिताः । वायुभूताः पिपासार्त्ताः क्षुत्क्षामाः पितरो नृणाम् । यावत्कन्यागतः सूर्यः तुलास्थश्च महीपते' । अत्र कन्यास्थार्क्कः कालोऽतिप्रशस्तः । तदुक्तं नागरखण्डे । 'प्रेतपक्षेप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यां गतो रविः । तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः । सुमन्तुः । 'येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि । तस्यान्दद्यान्नचेद्दत्तं पितॄणान्तु महालये' ॥ प्रत्येकं प्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधाने फलमाह मनुः । 'कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांल्लभते सुतान् । कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायान्तु वेदिनः । पशून् क्षुद्रान् चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् । षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः । अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा । स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु । ए-

(महालयश्राद्धाकरणे गौणकालः)

कादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् । द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुरुप्रजाम् । प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे । पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान्मनसः प्रियान् । श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुते' । याज्ञवल्क्यः । 'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्द्रव्यं सुतानपि । द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्' । कन्यावेदिनो जामातॄन् । कुप्यं हेमरूप्यभिन्नधातुम् ॥

अथ कृत्तिकादिऋक्षेषु क्रमात्फलान्याह याज्ञवल्क्यः । 'स्वर्गं ह्यपत्यं मोक्षं च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा । पुत्रान् श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां श्रुतम् । प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीन्यपि । अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् । धनं वेदान् भिषक् सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकाम् । अश्वानायुश्च विधिवद्यो वा श्राद्धं प्रयच्छति । कृत्तिकादिभरण्यन्तं सकामानाप्नुयादिमान्' । नक्षत्रफलानि विष्कम्भादियोगेषु क्रमात्स्युः । तदाह मरीचिः । 'कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धं यत्फलमीरितम् । विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते' । रव्यादिवारेषु क्रमात्फलान्याह बृहस्पतिः । 'आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयं । सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् । सूर्यादिवासरेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् । ववादिकरणेष्वेतत्फलमाहुर्मनीषिणः' । तत्र मन्वादियुगादिषु काम्यं संक्रान्तिषु नैमित्तिकं च पिण्डरहितमेव कार्यम् । तदाह पुलस्त्यः । 'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । युगादिषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणादृते । कालादर्शे 'विषुवायनसंक्रान्तिमन्वादिषु युगादिषु । विहाय पिण्डनिर्वापश्राद्धं सर्वं समाचरेत् । इति महालयश्राद्धनिर्णयः समाप्तः ॥

अथाभ्युदयिकम् । तच्च त्रिविधम् । विवाहादिनियतनिमित्तकं पुत्रजन्माद्यनियतनिमित्तकम् अग्न्याधाननिमित्तकं चेति। तत्र विवाहादिनिमित्तं प्रातः कार्य्यम् । यदाह शातातपः । प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति । प्रातश्शब्दोत्र सार्द्धयामपरः । तदाह गार्ग्यः । 'ललाटसंमिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः । स एव सार्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते' । अग्न्याधाननिमित्तं त्वपराह्णे। तदाह गालवः। 'पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकम्'। आग्निकमग्न्याधाननिमित्तम् वृद्धिश्राद्धमपराह्णे कुर्यादित्यर्थः। पुत्रजन्मादिनिमित्तस्यानियतत्वात् तन्निमित्तं वृद्धिश्राद्धं तदनन्तरमेव कुर्यात् । एतच्च मातृपूर्वं कुर्यात् । तदुक्तम् । 'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां स्यादेवं नान्दीमुखं भवेत्' । नान्दीमुखमाभ्युदयिकम् । आभ्युदयिकनिमित्तान्याह कार्ष्णाजिनिः। 'कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा। सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नान्दीमुखान्पितृगणान् पूजयेत्प्रयतो गृही'। पुत्रादीत्यादिशब्दात्पौत्रादेः सङ्ग्रहः। गार्ग्यः। 'पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौञ्जीत्यागबन्धने । चूडायां च विवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते' । वृद्धगार्ग्यः 'अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्त्तौ स्त्रिया ऋतौ । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा । ऋतावाद्ये । मात्स्ये । 'उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मातामहाः पूज्याः विश्वेदेवास्तथैव च' । अत्र विशेषोगार्ग्येणोक्तः । 'मातृश्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्म्माहनि च पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं भवेत्' । अशक्तौ शातातपः । 'पृथग्दिने त्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकम् । पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धम्पराह्णे पैत्रिकं तथा । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्'। एकस्मिन्दिनेपि कालभेदेन कुर्य्यादित्यर्थः। दधिबदरा-

दिभिः पिण्डदानं कुलाचारप्राप्तं चेत्कुर्य्यात् न चेन्न कुर्य्यात् । तदुक्तं भविष्योत्तरे । 'पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यान्न वा कुर्य्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्म्ममवेक्ष्य तु' । मनुः । 'अलाभे भिन्नकल्पानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्' । वैश्वदेवं च तान्त्रिकमितिशातातपवचनमप्यस्मिन्नेव पक्षे व्यवतिष्ठते, कालभेदे तन्त्रासम्भवात् । आभ्युदयिकमकृत्वा वैदिके कर्म्मणि नाधिकारी भवति । तदुक्तं मात्स्ये । 'नानिष्ट्वातु पितॄन् श्राद्धे कर्म्म वैदिकमाचरेत्' । पारस्करः । 'निषेधकाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्म्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्' । सोमे अग्न्याधाने । वैदिककर्म्ममात्रे वृद्धिश्राद्धावृत्तावपवादमाहच्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । 'असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियन्ते कर्म्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगं नेमाःस्युर्मातरः श्राद्धमेव च' । येषु पुनः क्रियमाणेषु श्राद्धावृत्तिस्तानि परिगीतानि तेनैव । 'आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदंत्येवं महर्षयः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्' । येषुप्रथमप्रयोगेपि न वृद्धिश्राद्धं तान्याह स एव । 'नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातकर्म्मप्रोषितागमकर्म्मसु' । श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं । प्रसववेदनावत्यां स्त्रियां प्रसवादर्वाग् यद्विहितं कर्म्म तत्सोष्यन्तीजातकर्म्मेतिप्रसिद्धम् । प्रोषितस्य स्वगृहागमने यद्विहितं कर्म्म तत्प्रोषितागमकर्म्म ।-जातकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधश्छन्दोगमात्रविषयः । पूर्वोदाहृतवचनेषु जातकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धविधानात् । कात्यायनः । 'गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु' । एकस्मिन्दिने चौलोपनयनविवाहादिषु क्रियमाणेषु वृद्धिश्राद्धमेकं भवतीत्यर्थः । इति वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ।

अथ जीवितश्राद्धम् । ब्रह्मपुराणे । देशे कालधनश्राद्धव्यव-

सायसमुच्छिद्यते। जीविते सति जीवाय दद्याच्छ्राद्धं स्वयं नर' इति।

अथ नैमित्तिकश्राद्धं प्रस्तूयते। तच्च नवश्राद्धं नाम मृत-

नवश्राद्धम् के प्रथमतृतीयादिदिनेषु क्रियमाणं नवीनं श्राद्धम्।

तदाहाङ्गिराः। 'प्रथमेह्नि तृतीयेह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा। नवमैकादशे वापि नवश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्'। वृद्धवसिष्ठः। 'सप्तमेह्नि तृतीयेह्नि प्रथमे नवमे तथा। एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा'। पञ्चैव नवश्राद्धान्याह बौधायनः। 'मरणाद्विषमदिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्य्यादानवमात्, यद्यनवमं विच्छिद्येतैकादशेतत्कुर्यादिति। विश्वस्वामिनस्तु-आश्वलायनानां पञ्चापस्तम्बानां षडन्येषां विभाषेति व्यवस्थां कृतवन्तः। 'नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः। आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा त्वितरेषु हि' इति नवश्राद्धम्॥

अथ श्राद्धाधिकारिणः। शङ्खः 'पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः

श्राद्धाधिकारि-निर्णयः पिण्डदानोदकक्रियाः। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः'। पुत्राश्च द्वादश याज्ञवल्क्येनोक्ताः—'औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतस्तुसः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकोभवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमश्च स्वयं कृतः। दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत्सुतः। पिण्डदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः। सजातीयेषु मया प्रोक्तस्तनयेषु यथाविधि'। अत्रायं क्रमः कालादर्शे। मातापित्रोरौर्द्ध्वदेहिकमौरसः पुत्रः कुर्यात्। तदभावे पौत्रः, तदभावे प्रपौत्रः, तदभावे पुत्रिकापुत्रः। द्विविधोहि पुत्रिकापुत्रः। 'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति' व्यवस्थयैकः। पुत्रिकैव च पुत्र इत्यपरः। तदभावे

क्रीतस्तदभावे दत्तस्तदभावेऽपविद्धस्तदभावे पत्नी, पत्न्यभावे गूढजः, तदभावे कानीनस्तदभावे पौनर्भवः, तदभावे सहोढजः । 'पुत्राभावेतु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदर' इति शङ्खवचनं कानीनादिव्यतिरिक्तपुत्राभावविषयम् । कानीनादीनां चतुर्णां पत्न्यभावेऽधिकारस्य स्मृतिसंग्रहोक्तत्वात् । 'कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये । पत्न्यभावेऽधिकुर्य्युस्ते अप्यशस्ताः सुता हि ते' । तदभावे दौहित्रः । तदभावे सोदरः, तदभावे तत्सुतः । तदभावे त्वसोदरः । तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे पिता, तदभावे माता, तदभावे स्नुषा, तदभावे भगिनी सोदरा । तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे सपिण्डः, तदभावे सोदकस्तदभावे मातुः सपिण्डः, तदभावे ऋत्विक्, तदभावे त्वाचार्यः उपनीय सांगवेदाध्यापयिता, तदभावे नृपतिः प्रेतजातीयेन पुरुषेण प्रेतद्रव्यं दत्वा कारयेत् । अत्र वाक्यानि । सुमन्तुः । 'मातुः पितुश्च कुर्व्वीत मृतयोरौरसः सुतः । पैत्रिमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्व्वकमादृतः' । वैष्णवे । 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च पत्नी च भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः' । तथा । 'पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ । ऋक्थहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः । भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्दाहादि तत्सुतः । ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः । भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे यस्य भार्य्या न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः' । तथा । 'उत्सन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राता तथाग्रजः । जननी वापि संस्कुर्य्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धो योजलेन वा । कुलद्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप' । तथा 'पुत्रोभ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च । एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः' । यत्तु । 'नच माता नच पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातॄणां च कनीयसाम्' इति, तत्पुत्रादिसत्वे बोध्यम् ।

बौधायनः। 'यदि स्नेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना। गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्' । कुर्यातां पितराविति शेषः। कात्यायनः। 'अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कुर्वन्तु संस्क्रियाम्। ततस्त्वसोदरास्तद्वत्क्रमेण तनयास्तयोः'। स्मृतिसङ्ग्रहे। 'पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा। भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्व्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः'। मार्क्कण्डेये। 'सख्युरुत्सन्नवन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च। जामाता स्नेहतः कुर्यादखिलं पैत्रिमेधिकम्। सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य ऋक्थतः। तज्जातीयैर्न्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः। सर्व्वेषामेव वर्णानां वान्धवो नृपतिर्यतः'। स्कान्दे। 'सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम्'। अत्र स्त्रियः पत्नीव्यतिरिक्ताः। पत्नीतु धर्म्मविवाहोढैव नासुरादिविवाहोढा सा तु मुख्याधिकारिणी अन्या स्त्रीमात्रमेव। तदाह शातातपः। 'धर्म्मैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिता। सहाधिकारिणी ह्येषा यज्ञादौ धर्म्मकर्म्मणि। क्रयक्रीता तु या नारी नासौ पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न पित्र्ये स्याद्दासीं तां मुनयो विदुः'। गौतमः। 'पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः, तदभावे ऋत्विगाचार्यौ'। वैष्णवे। 'पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवोत्तरसत्क्रिया। त्रिप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासाम्भेदं शृणुष्व मे। अह्नान्दशानां मध्ये तु या दाहाद्याः क्रियास्मृताः। ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। तत्सङ्घातगतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। अथादयः क्रियाः कार्य्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा'। अत्र पितृमातृसपिण्डादयः पूर्वक्रियामेव कुर्य्युर्न्नोत्तरामि-

ति, मध्यमक्रियायामनियमश्च । तेषामुत्तरक्रियायान्तु पुत्राद्या-भ्रातृसन्ततिपर्यन्तदौहित्रादयोपि नियता इति कल्पतरुकृतः । अ-पुत्रायाः सपत्नीपुत्रः पतिर्वौर्द्ध्वदेहिकं कुर्य्यात्तदाह मनुः । 'बह्वी-नामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तेनैव पुत्रेण प्राह पुत्र-वतीर्मनुः' । कात्यायनः। 'विदध्यादौरसः क्षेत्र्यो जनन्या और्द्ध्वदे-हिकम्। तदभावे सपत्नीजक्षेत्रजाद्यास्तया वृता' । तयावृता तेन प्रका-रेण। औरसः सर्वदैवेत्यर्थः। तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिण्डकः। शंखः। 'भार्य्या पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुर्भार्या तथैव च । श्वश्वा-देस्तु स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः' । सपत्नी वा कुर्य्यात् । त-दुक्तं स्मृत्यर्थसारे । 'पुत्राभावे मिथोदम्पती सपत्न्यश्चेति । अन्य-था पुत्राद्यधिकारिणि देशान्तरस्थिते सति मृतस्य दाहादिकर्म्म-णो लोप एव स्यात् । तथा च सति 'असगोत्रः सगोत्रो वा य-दि स्त्री यदि वा पुमान्' इत्याद्यनुपपन्नं स्यात् । कात्यायनः । 'असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम्। कर्त्तव्यमितरत्सर्वं का-रयेदन्यमेव हि ॥ पूर्वा मध्यमाश्च क्रियाः कृत्वोत्तरकर्म्मामन्त्रकं कु-र्य्यादित्यर्थः। 'अनुपेतोपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम्। यद्यसौ कृत-चूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः' । वर्षत्रयादर्वाक् कृतचूडस्तदू-र्द्ध्वमकृतचूडोपि सर्वमौर्द्ध्वदेहिकं मन्त्रवत्कुर्यादित्यर्थः । व्याघ्रः 'कृत-चूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्' इति। तथा। 'कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरे-त्। उदाहरेत्स्वधाकारं नतु वेदाक्षराण्यसौ' । एतद्वचनद्वयं प्रथम-वर्षकृतचूडाविषयम्। तथा च मनुः। 'न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म्म किंचि-दामौञ्जिबन्धनात्। नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते' । स्वधा-निनयनं श्राद्धम्। ऋष्यशृङ्गः। 'पुत्रेषु वर्त्तमानेषु नान्यं वै कारये-त्स्वधा। आनुकूल्यादपुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्सनाभिकः'। वाक्प्रयोग-समर्थे पुत्रे बालकेपि नान्यस्याधिकार इत्यर्थः॥ इत्यधिकारिनिर्णयः॥

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, आङ्गदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । स०	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा ।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	३
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः	(न्यायः)	५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा)

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त)

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः ।

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् ।

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः)

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्यायु

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः ।

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च ।

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । २

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । १

(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विश्वम्भरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । २

पुस्तकादिप्रेषणस्थानम् । } हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी